

Осінні узор

Автор:

[Роман Іваничук](#)

Осінні узор

Роман Іваничук

Роман Іваничук (нар. 1929 р.) – відомий український письменник, громадський діяч, лауреат Національної премії ім. Т. Г. Шевченка, Герой України. У доробку патріарха української історичної романістики двадцять історичних романів, якими він намагається, за його висловом, «внести дрібку своєї праці для збереження й повернення історичної пам'яті в народі», служити йому «мечем і мислю». Художнє слово стало для Романа Іваничука саме такою зброєю.

«Осінні узор» – це книжка про звичайних людей, добірка новел і оповідань, написаних у різні роки, з сюжетами, вихопленими просто з життя. Це своєрідна сповідь письменника-життєлюбця, літописця не тільки сивої давнини, але й своєї епохи. В його творах можна знайти атмосферу, настрій, образи, запахи й смаки улюблених міст і місць, як вони закарбувалися у пам'яті автора. Тут є все – радість, печаль, краса, усмішка, кохання, надія і сміх. А головне – в оповідках (як їх називає автор) є мудрість. Справжня мудрість бачити світло навіть у сутінках і віддавати любов беззастережно і чесно. І цією мудрістю щедро ділиться людина чиста, глибока – і водночас дуже проста. Власне, яким і повинен бути справжній мудрець.

Роман Іванович Іваничук

Осінні узор

Новели та оповідання

Світ зловив мене, і я тішуся тим

Замість передмови

Контратекст

Творчість Романа Іваничука – хіба це не одна з найяскравіших сторінок у сучасній українській літературі? Від молодечої новелістики до «всенародних» «Мальв», котрі були популярними, мали стотисячні тиражі й чи не сотні рецензій, мали мільйони читачів на «материку» і у всіх українських діаспорах; від «Мальв» до елітарного й, здається, ніде не рецензованого триптиху «Смерть Юди» – так виглядає ця непересічна літературна біографія.

Якби хтось забажав сперечатися зі мною з приводу тих означень – прошу дуже, я готова аргументувати й упевнена, що переконаю кожного в своїй рації. Це зовсім не красні слова з нагоди досить поважного ювілею: Іваничук насправді заслуговує на визнання й навіть вищих суперлятивів, але річ у тім, що я суперлятивів терпіти не можу й похвалу переважно вимовляю над силу, як крізь зуби, бо все досконале здається мені настільки природним, що ніби іншим і бути не може. Але Роман Іваничук таки заслуговує визнання, і нічого не означають сьогоднішні малі тиражі, брак всеукраїнського розголосу чи брак рецензій, друкованих фахових відгуків, критичних й аналітичних статей, на що так гірко і майже з дітвацькою безпосередністю скаржитися Іваничук. Це все нічого не означає: сенс твору в ньому самому, а не у роздумах про цей твір, і до цього треба звикати.

В одному з безконечних інтерв'ю (а може, то була одна із безконечних балачок і суперечок) я запитала, коли Іваничук почувався щасливішим – у часи стотисячних тиражів і стотисячного розголосу, чи тепер, коли бракує можливості видавати книжки, коли доводиться шукати спонсорів і сподіватися бодай на одну фахову рецензію? Звичайно, це була собі така дрібненька провокація, бо я почула у відповідь те саме, що й сподівалася почути (жаль, але писаний текст не може передати характерної іваничуківської інтонації, я завше про це думаю під час газетярських інтерв'ю): «Не можна ставити такі запитання. Щасливішою людини нема зараз у цілому світі», – з властивим оптимістичним максималізмом вважає Іваничук.

Він може писати завжди, не вдаючись до якоїсь там самоцензури чи фігури замовчування. Яка там самоцензура, коли можна писати все?! Іваничук часто йшов на ризик у літературі, державна незалежність вважає він, подарувала нам незалежність особисту, зокрема йому, як письменникові й громадянину. Він вільний, він абсолютно вільний.

Але це неправда, маю охоту заперечити, хоча знаю, що наражаюсь на чергову суперечку. Не вільний, не вільний від тих розмаїтих обов'язків, котрі поклав і покладає на себе, від свого нестерпного «австріяцького» характеру, коли геть усе чисто мусить бути абсолютно так, як він собі надумав, навіть годинники на всіх львівських вежах мають ходити так, як ходить його годинник, і сонце має сходити звідти, звідки він сподівається; він не вільний також від своїх переконань, від почуттів, а найбільше до своєї прив'язаності й любові до України, до всього, що зветься українським – чи то маленьке його село Трач, чи то велика й тяжка наша історія, чи то вулиця старого Львова з тим тепер відремонтованим наріжним будинком, де колись у сутичках жила пані Абрекова з Письмом та своїми двома доньками Льонцею і Гізею, жила задля того, аби потрапити до «Манускрипту з вулиці Руської»; чи то Батурин, трагічний і безнадійно поки що загублений в нетрях соцідіотизму, чи то батярська коломийка, проспівана в парубоцькій компанії. Ця любов прекрасна й єдина, але вона робить людину таки зневоленою, бо накладає безліч табу й не дозволяє бути критичним щодо предмету любові, а це незавше обертається добром як для того предмета, так і для самого закоханого. Але це вже не ювілейна розмова, отут таки почнеться дискусія...

Що мені найбільше імпонує в просто-Іваничукові, не письменникові чи громадському діячеві, а просто-Іваничукові – то це наївна переконаність, що він є найдобрішою в світі людиною. Себто він – найдобріший? Зі своїм максималізмом, непоступливістю, упертістю, категоричною різкістю, важкою й гострою одразу? Трапляється, що ці рисі його характеру й поведінки відстороняють від нього людей, котрі домагаються, аби він їх вислухав, аби на всі, геть усі питання відповів, в усіх проблемах зорієнтувався. І ніхто не хоче втямити, що Іваничук перед якоюсь проблемою може й розгубитися; розуміти, знати, вміти – це для нього радше у сфері літератури, в сфері слова, коли життя трансформується в мистецький витвір (найперше літературний). У всьому іншому, навіть у громадському житті й політиці, він зовсім не аж такий професіонал і всезнавець. Окрім того, він ніколи не був інтриганом, режисером, творцем якихось прихованих підступних дій чи ситуацій, і через те не підозрює в інших людях таких талантів, через те вірить доволі часто в абсолютну до нього прихильність

переважної більшості людей у цілому світі. Він спершу захоплюється людиною, тішиться, зауваживши в комусь симпатичні риси характеру, талант, доброту чи мудрість – і не пробуйте його переконати, що то помилка. Не повірять, а ви отримуєте з десятків епітетів не наймилішого відтінку.

Та зрештою, кожен бачить Іваничука-людину й Іваничука-письменника по-своєму. Для кожного, хто знає його і його книжки і хто сприйняв обидві його іпостасі як природню сутність, ця природна й природжена сутність може бути іншою, кардинально відмінною від тієї, що бачиться мені; кожен має на своє бачення право. Так точнісінько, як і сам Іваничук може бачити себе інакше. Вже нехай вибачає мені за мої домисли і фантазії, прецінь, і я колись займалася тим, що зветься літературою. З одним із моїх суджень він напевно буде цілковито згоден: Іваничук ніколи не почувався відокремленим від своєї землі й людей, котрі на ній живуть. Він хотів – так сам стверджує – скористатися своїм хистом письменника, щоб зазирнути вперед, сказати те, чого сама історія не сказала. Зацитую дослівно рядки з одного, здається, ще не друкованого інтерв'ю Іваничука: «Я навіть творив свої формули (не хвалюся: письменник мусить бачити далі), й не одне із сказаного справджувалося. Я вірив, що неволя западеться, я бачив навіть, як вона розпадатися буде: отже війни не сталося, а вона розпалася. Я казав: тюрма розпадеться від своєї критичної маси, вона є зтяжка, й вона провалиться в безодню від своєї страшної лиховісної ваги».

У романі «Рев оленів нарозвідні» вперше у нашій художній літературі Роман Іваничук торкнувся трагедії УПА. Твір викликав суперечки й дискусії, й кардинально протилежні оцінки й судження. І автор почувся знову в бурхливій стихії літературного життя, стихії, котра часом така ж непередбачувана, як найстрашніша повінь. Але ліпше повінь, ніж перебуття на міліні... Аби Іваничук не скаржився: була слава, а зараз чекаю, щоб хтось сказав про все, написане вже за часів нашої Незалежності, бо крім принагідних висловів, ґрунтовної розробки нема, й це болить, бо написано чимало, може, краще, ніж було раніше. Так, від «Орди» до «Реву оленів» написано не менше, ніж від «Мальв» до «Орди».

Зрештою, досить мого вступного слова. Отож пропоную Романові теми для медитацій. Я поклала перед ним диктофон, Іваничук медитував уголос, мені зосталось тільки переписати на папір слова – голос, на жаль, на папері не відтворюється.

Найкраще місце на землі

Уся твоя робота, все твоє життя, вся твоя творчість зв'язані з тим куточком світу, яке тобі наймиліше; те місце на землі як найкраща жінка для тебе, від якої ти не хочеш і не можеш бути вільним, яку покидаєш тільки задля того, щоб знову повернутись; найкраще місце на землі для мене – це Львів, я не міг би жити в іншому місті, хіба щоб мене примусили. Львів дає абсолютно все, чого потребує душа; Київ, напевне, набагато гарніший уже тому, що там Дніпро, Київ – столиця, але для мене необхідність одна – це Львів.

Проте заховався десь у пам'яті інший неповторно гарний закутень, моє село Трач; хоч я вже чужий йому, люди вже інші; як я туди приїжджаю, то переважно на могилу мого батька, але ж яке воно справді дивовижне! Я його вже описував, заплющу очі і бачу його – несподіване своїм рельєфом, зеленню, несподіваними з'явами людських облич – хоч їх уже й нема... В глибині душі таїться оте моє село, де я виріс, воно дало мені натхнення для багатьох речей, і від нього не можна теж вивільнитися. Як не можна вивільнитися від власного дитинства. Це не вдалось нікому.

Дитинство і старість

Чому старість? Зрілий вік. Часом говорять: тоді був не я, хтось інший, коли йдеться про себе самого, двадцятирічного, але це неправда, ти завжди одна й та сама людина: в дитинстві я був такий, як і зараз, тільки тепер моє дитинство помножене на досвід, на роки, на те, що називається мудрістю. Кожна людина її набуває з віком; це не означає, що ось я мудрець, мислитель, всі розуми поїв, однак людина в моєму віці повинна бути мудрою, наскільки того дару має від природи. Звичайно, в дозрілому віці я знаю те, чого не відав у дитинстві, але ж психіка, темперамент – ті ж, я не відчуваю різниці між собою й собою, це весь час тільки я, хіба ось подивлюся в дзеркало й бачу того віддаленого в часі хлопчиська, я його пам'ятаю, не вигадую і навіть думаю, що він зовсім на мене схожий, хоч, може, це не так, бо сторонні ходи не впізнають мене на старих, з дитинства, фотографіях. Колись мій учитель, котрого ми називали Штраусом, казав: нехай у кожному живе хлопчисько в коротких штанцях, тільки так ви будете вічно молоді; це була формула, котра здійснилася в мені, відбилася в моєму досвіді, в моїй життєвій практиці. Старості я не боюся, я тішуся своєю старістю, страшна тільки неміч; ні, я маю гарну старість, маю той зрілий вік, коли усвідомлюю і себе і світ, цей вік мене дуже влаштовує, я б не хотів повертатися у дитинство чи в молодість.

Книжки

Без них я не був би тим, ким став і взагалі хто знає, чи був би взагалі. Не розумію людей, які не читають книжок, хіба що то неписьменні люди, старі люди з мого дитинства – ті мольфари, які мали свою мудрість, перейняту з легенд прапредків, вони мали свої неписані книги – ті незбагненні фоліанти; а той, хто нині живе без книжок й нічим не цікавиться, для мене не існує, з такими не міг би спілкуватися.

Моя бібліотека збиралася стихійно, я купував усе, що здавалось цікавим, і тепер, коли маю у своїй бібліотеці тисячі книжок, не знаю кращої за неї. Нехай не об'єднає її якась спеціальна система, однаково я маю все, чим цікавився в певний час, пам'ятаю, задля чого ту чи іншу книжку купував. Коли берусь за нову роботу, то спочатку нипаю поглядом по книжках, щось шукаю і чогось ніяк не знаходжу, серджуся і раптом таки знаходжу ту найпотрібнішу мені книжку, найпотрібнішу для старту й ловлю якусь думку, з якої можна видобути свою, нову; моя власна книжка, мною написана, котра стоїть на полиці в чужій бібліотеці, – наче вже не моя, дивлюся на них спокійно, без емоцій, а от ті мої, які залишились удома – я їх страшенно люблю й дивуюся, як я міг так багато написати, чей я не був аж такий працьовитий, як Грушевський чи Франко, а з моїх сучасників Валерій Шевчук, я ж багато часу віддавав для побуту, ні – часу не марнував, але й не сидів весь час за столом над папером, як анахорет...

Час не марнується ніколи, щось відкладається, збирається, а потім вибухає, коли назбирується того матеріалу, як пороху в бочці, і воно мусить вибухнути... А щодо чужих бібліотек – то часом зваблює якась книжка і так хочеться її вкрати, та я не крав книжок ніколи. Яка спокуса була, коли ми перевозили до академки бібліотеку Михайла Возняка після його смерті. Скільки розікрали книг з тієї бібліотеки, я був тоді студентом, вантажив, переносив, але ані одна сторінка не прилипла до моїх рук, то було б вандалізмом розкрадати таку книгозбірню... Я бачив також спалені книжки, я сам із своїм татом палив книжки, я плакав, а тато мовчав, ми були як на страті; бібліотека, яку зібрав мій батько, була на той час унікальною, жоден сільський учитель не мав такої: батько продавав телиць чи яблука з нашого саду й за ті гроші купував книжки, то був наш капітал: десять томів історії Грушевського, тритомна Енциклопедія, Хвильовий, Винниченко – то була розпука, коли все горіло, бо ж за такі книжки вчителі й священники отримували по десять років каторги – мусили палити...

Книги є моїм життям й основою фізичного існування, я тішуся, коли виходять книжки моїх товаришів, бо всяка добра книжка – то внесок у нашу культуру; і дуже сумую, якщо книжка написана, а автор не може її видати, а ще більше смутку, коли здібний автор з якихось причин не пише; а чи не жура, коли виходять книжки погані, які псують смаки читачам... Якби я був міністром освіти чи культури, то запровадив би анонімне рецензування книжок, які пропонують до видання, однак тут знову чигала б небезпека наближення до цензури. Будемо сподіватись, що читачі самі відсіють половину. Зрештою, кожна книжка є свідченням літературного процесу й дослідникам може знадобитися. Я не викидаю жодного записаного листка, який прийшов до мене, не викидаю власних чорновиків, листів, записів – вони є свідченням мого спілкування зі світом.

Слава

Тому письменникові, який не хоче слави, я радив би завчасу поламати перо. Писати для себе – це як секс без партнера.

Друзі

Як казав Гемінгвей у своїй знаменитій повісті «Старий і море»: коли ти сам, ти не можеш ні чорта... Якби я не мав друзів, то не знаю, ким став би; я зазнав кілька поважних метаморфоз як письменник – чи то зміна стилю, чи то зовсім новий погляд на життя, бо починав розуміти під час спілкування з друзями, що в чомусь не маю рації. Я брав часто на біговій доріжці цілком інший старт. Під впливом моїх друзів я дещо в собі змінював, я ще й зараз піддаюся вихованню, бо ж працюю і весь час чимось невдоволений, бо маю безліч сумнівів – не може людина сама зловити велику рибу.

Заздрість

Ця відьма ніколи мене не мучила. Хіба як хтось відбивав у мене дівчину. Але то ревності, а заздрості я ніколи не знав, тим більше в письменницькій роботі мав я тільки радість. Мабуть, тому не було заздрості, що було визнання... Зачекайте, а чи я бороню комусь мати визнання? Були в мене книжки слабші, вони мали менше рецензій, менший був ажітаж, але ж ніколи я не заздрив – що от у

Шевчука!.. Заздрість – це паскудство, не можна «заздрити по-доброму». Але, звичайного змагання – от я дуже хотів перегнати Гуцала, бо він ішов дуже попереду мене, коли ми були молоді. Я зробив усе для того, щоб стати на такому рівні, як Шевчук, Тютюнник, Гуцало, я не міг плентатися позаду – мусив вирватися вперед. Це коштувало багато зусиль, багато праці над собою, і я не винен, що хтось не може такого зробити, а тільки скаржитися: «ти мене затьмарюєш»... Не дозволяй себе затьмарювати, а коли не здатен сам засвітитися – вступиш з поля бою, є багато речей, які на іншій полі можна зробити, не всі мусять бути літераторами. То так мав би я страждати від того, що не можу зобразити лінією людину інакше, як то робить дитина: коло, дві крапки, риска... Мій друг Безпалків класно малює, то я мав би йому заздрити? Сковорода мав рацію: кожен хай займається «сродною» працею. Я мав друга – шевця Василя Палія – які він робив черевики! Чи то всі мають бути політиками й письменниками? Добрий черевик зшити – то теж поезія!

Страх

Я несмілива людина й знаю, що таке фізичний страх. Боюся нападу, ну що я зроблю, коли так є. Але є страх інший, жаскіший; ще молодим, в армії я ходив на грані можливої зради самого себе, навіть вірша такого написав:

А поки що подумать треба,

Щоби гидким не стать для себе,

Щоби себе не проклясти...

Кострубатий вірш, але то моя заповідь. Я боюся свого сумління, воно завше мене контролює, я не міг би переступити через нього. Страх мусить жити в людині. Є страх Божий, є та гамівна сорочка, яку людина добровільно тче і натягає на себе. Людина живе в суспільстві, вона мусить бути благородною – повинна принаймні хотіти цього.

Вершини. Франко

Франка всі хочуть осягнути і ніхто не може. Так, як та його притча: «Книги – морська глибина»... У глибину Франкової спадщини всі хочуть зануритися, пірнути, а до дна ще ніхто не досяг: ті академії, ті тисячі вчених, сотні

дисертацій! Це явище незбагненне. Я виховався на Франковій науці, виріс з його книжками, бо спершу так хотів батько, а потім і я цього запрагнув. Для мене Франко – постійна загадка: людина творчо працювала лише сорок років (а якщо відняти час на поїздки, рибальство, тюрму, кохання, хворобу – то лише двадцять п'ять чистих літ на працю) – і за такий час зробити все те, що вдалося Франкові: створити велику бібліотеку із власних творів, цілий науковий фонд для нації – не розумію цього. Коли він це встиг зробити? Якби мені забаглося Франка лише переписати, не вникаючи в суть, як той гоголівський чиновник, який не знає, що пише, тільки й того що пише, – то витратив би сто літ. Тож ми приречені на те, щоб пізнавати Франка, учитися в нього. Він був Учителем всієї нації – і не тільки нашої.

Театр

Це моя пристрасть, особливо в молодості. Не пропускав жодної вистави. А в дитинстві, в Коломиї... Чиста комедія, як я пробирався через гальорки, через закапелки, закамарки, щоб хоч хвильку дивитись на сцену. Мене виганяли – ясна річ, я не мав квитка, та ніщо не помагало. Я любив театр, він мене виховував. І коли інсценізації моїх творів з'являлись на кону – кожна вистава була для мене справжнім святом, якого я сам для себе влаштувати не міг, це робив для мене Театр. Це було не тільки свято, а ще одна грань моєї роботи – спільної з Театром.

Критики

Критиків не боюсь і не боявся ніколи. Я навіть хочу критики – хоч би й негативної. Не можу жити у вакуумі, у глухоті, наче в кімнаті, де звук не відлунює, це, певне, найстрашніше, коли людина не чує відлуння свого голосу. Зараз я це розумію особливо добре. Мені здається, що я написав – на своєму рівні – найкращі свої речі, маю на увазі «Смерть Юди», «Ренегат», «Євангеліє від Томи», «Орда», а відгуків не було, крім опитування, що його провів журнал «Слово і час» і яке показало, що за останні три роки саме «Смерть Юди» – найбільш читана книжка. Отже люди читають, а критичного аналізу нема, часописи й газети мовчать. Я хотів би, щоб над моїми роботами люди думали, щоб сперечалися професійні критики, але критики думати не хочуть. Чи, може, не бачать предмета для роздумів? У нас є елітарна література, багато цікавої молоді, чимало хто вже дійшов зрілості, і я тішуся, що маємо Юрія Андруховича, Віктора Неборака, Василя Габора, Олеся Ульяненка, Степана Протока – тішуся, що про них принаймні щось говорять. А про нас – старше покоління? Здається, чимало з нас

здобули великий досвід і досягнули рівня не нижчого від того, на якому стоїть нині іменована елітарною література – і все це обминають мовчанням. Мовляв, то вже пройдений етап, старші, звичайно, належать до літературного процесу, але не більше і вже не впливають на нього, і для дослідження прийде колись на нього час. Але ж ми ще живемо, ми присутні, ми працюємо – і я хотів би чути резонанс.

Натовп. Народ. Нація. Особистість

Єдина категорія для суспільства з тих названих є позитивною – нація. Нація ж складається з особистостей, коли так не є, утворюється натовп, юрба. Кожна національна група, виокремившись від загалу, може перетворитися на юрбу. Можна почати діяти як особистість – і змішатися з натовпом. Натовп – страшна сила, особистість гине в натовпі. Одне гігантське збите до купи й водночас аморфне тіло, яке вирує, кричить і чогось домагається, чогось хоче, може затоптати одиницю, яка прагне бути самим собою, не часткою юрби, не часткою її крику. Я сформована особистість, я не хотів би втратити ознак особистості, у натовпі міг би загубитись. Я не брав участі в мітингах, хоч усвідомлював, які вони потрібні були десять років тому; натовп тягне й затягує, я бачив, як на моїх очах люди втрачали свою непересічність, як, виходячи на трибуну, переставали бути собою, вони кричали з трибун голосом юрби, хоч цей голос тоді вирішував нашу долю; але річ у тім, коли долю вже вирішують не мітинги, провідники не виявились істинними провідниками, залишившись глашатаями з трибун. Без крику, мітингів неможлива була б наша революція. Усе це було виявом помсти, починаючи від бажання повалити ідолів – так стягали з постаментів Леніна. Мені дорікали, що я уникаю мітингів, але я боявся втратити бодай крихту свого ества, своєї індивідуальності. Егоцентризм? Може, й так. Але ж бували багатотисячні сходина без крику. Один з таких пам'ятаю – біля пам'ятника Франкові: десь надвечір перший хтось почав, а решта, немов повертаючи собі пам'ять, підтримали: «Ще не вмерла Україна». Це не був натовп, це був гурт особистостей.

Смирення і гординя

Це так якби комплекс неповноцінності і комплекс пиhi. Це мені невластиве. Я, правда, тішився й пишався собою, коли зробив добру роботу. Так тішиться хлібороб, коли наливається колос. Але гордині в мене не було ніколи. Мене ні разу не розпирало усвідомлення, що я письменник. Нічого в тому особливого

немає. Це просто праця.

Ерудиція

Обсяг її визначити навряд чи можна. Якщо ти маєш дрібку знання, що його можеш передати іншим, то це вже щось від ерудиції. Без знань ти ніхто. Певного ступеня мушиш сягнути ще в молодості. Мені бракує багато знань: коли були молодими, книжок бракувало. Я зараз багато читаю, аби поповнити свої знання. Чим більше осягаю, тим більше усвідомлюю, що обійтись без них не можу. Звичайно, абсолютного знання не існує. Навіть Франко не знав усього.

Університет

Це Храм. Я його дуже важко для себе відвойовував. Працюю в ньому зараз. Гординя? Це вона і є – радість від того, що я працюю тут, що перемаг тих, які хотіли відірвати мене від університету. Стою нині за кафедрою, студенти шанують і люблять мене.

Молитва

Я не злостивий, не лихослівний, вся моя мова – це молитва до Бога і до своєї нації. Є молитви ритуальні, щоденні, як «Отче наш», її ти завше повторюєш, мислячи собі Бога, а є молитва – сама мова, робота, кохання. Мое життя – молитва за Україну.

Пізнання світу

Годі було сидіти в Трачі. Була така небезпека. Коли батько помер, мати, матеріально не забезпечена, просила мене залишитися в Трачі й працювати на татовому місці директором школи. Мене обняв страх, що можу зостатися в замкненому просторі, залишитися назавше у своємулюбому Трачі. Мусив тоді обірвати пуповину й рушити у світ. Мандрівок було безліч – вольних і невольних, і кожна багато чому навчила.

Втрачені ідеї

Ті, з якими я прийшов у світ і виріс – дотепер мої. Незалежність України – найголовніша з них. Не маю втрат і серед літературних ідей. Я великий педант, я знав, що повинен робити, але боявся, що не вистачить на те життя. Й трохи поспішав, щоб встигнути. Так само, як завше намагаюсь не запізнитись на поїзд чи на зустріч з колегою, приходжу трохи раніше, і часу ще залишається.

Втрати

Коли я втрачаю друзів, то не тому, що вони мене зраджують, цього ніколи не було. Хто мав би зрадити? Роман Кудлик чи Роман Безпалків, Ніна Бічуя чи Юрко Брилинський? Чи мій добрий Шева – Анатолій Шевченко? То був би хіба кінець світу.

Друзі вмирають, це страшно. Недавно пішов з життя Богдан Антків, актор, майстер драматичних інсценізацій – мій великий приятель. А мене стало менше на цілого Анткова, на цілий його світ, більше того світу не матиму для спілкування, а тільки пам'ять про нього. Трохи раніше помер Богдан Кох – ще один актор і дивовижний життєлюб; дуже тяжко я пережив втрату Володимира Короткевича – славного білоруського письменника, який героїчно боровся за мене, коли мене цькували за «Мальви». Нам весь час бракує Ірини Вільде, ніхто її не замінить; бракує Оксани Сенатович і Володимира Лучука. Але наша туга за ними – то ніби продовження їхнього життя... Найтрагічніші втрати, коли йдуть молоді. Іван Миколайчук – геніальний актор у розквіті сил – і раптом його нема. Григорій Тютюнник, який наклав на себе руки...

Кав'ярні

Треба жити у Львові то й знатимеш, що таке кав'ярні. Тут відбувається магія зустрічей. Я охоче випиваю тут чарку і проваджу бесіду, тут зовсім інша атмосфера. Ось я запалюю цигарку і вдихаю дим, я й дома курю, але в кав'ярні відчуваю особливий смак цигарки. Тут зовсім інший настрій; коли кав'ярня гарна і чемний бармен, то ти щось ловиш таке, чого немає у звичайній хатній розмові. Я зараз рідко маю якийсь зайвий гріш, але коли таки маю, то не шкодую піти собі зі своїм приятелем, з яким є про що поговорити, – до кав'ярні й посидіти там якусь годинку. В кав'ярні дуже часто народжуються несподівані ідеї. Ресторанів не

люблю, там об'їдаються, й кельнери не зразу все подають, а в кав'ярні демократичніше й затишніше.

Почуття гумору

Я дозволяю з себе кепкувати – як кажуть галичани, дерти лахи. Не люблю людей, які не мають почуття гумору й ображаються, почувши на свою адресу якийсь невинний жарт.

Поучання молодих

Як казала Ліна Костенко, не знаю, з якого це твору: «Ох, не повчайте молодих!»

Хочу бути поряд з молодими: можна виявляти невдоволення їхньою працею, можна сперечатися з ними, але не повчати. Хіба що радити.

Пошуки істини

Вічна проблема. Запитав Пилат Христа: що ж таке істина? Навіть Христос не міг відповісти, бо істина – це Бог, а Христос був Сином Божим, та ще не Богом – покінь його не розп'яли і він воскрес. Ми перебуваємо лише в наближенні до істини, і кожен знає свою, а та, котра для всіх – то тільки Бог, якого ніхто не пізнав. Можна тільки вірити в нього.

Я не фанатик, не певен, що існуватиму колись поза своїм земним життям, хоч думаю: щось там мусить бути, людська енергія десь мусить зберігатися – в інших вимірах...

Еротика

Це те, на що накладають табу. Еротика невід'ємна від краси, любові. Дрібка несмаку – і це вже щось інше: скажімо, – порнографія, фізіологія, парафія медицини, але не мистецтво. У віршах поетеси Вікторії Стах так сказано про кохання, що воно мене збуджує, не викликаючи хіті. Господи, як це гарно, коли жінка не має на собі одягу, коли жінка віддається і любить, як гарно цілувати

жінку й віддавати їй себе, щоб зародився плід; як це гарно – торкатися долонею до її опуклого живота й чекати народження дитини!

Комети, ворожба, передбачення

Я у ворожбу вірив би, якби по світу не ходило так багато ворожбитів. Ота яскрава комета, котра з'явилась знову на небі через дві тисячі літ, як у хвилину народження Ісуса Христа! Через дві тисячі літ комета стала над Україною. Я повірив, що це добрий знак для нас...

Знаю ворожбу проти градобою, яку мій тато записав від свого батька. Тут не обійтися без топірця – не декоративного, а справжнього гуцульського келепа; я маю такого й не розлучаюся з ним, коли йду в мандрівку, бо тільки ним можна розігнати хмари, відвернути град, примовляючи слова ворожби. Мені це не раз вдавалося.

Політика

Їй я віддав десять років свого життя, і врешті відчув, що маю того досить. Я працював з патріотичного обов'язку, не міг не займатися політичною й громадською роботою. Але внутрішнього потягу до політики не відчував ніколи. «Просвіту» я любив, люблю й тепер, хоча дещо зневірився в ефективності її діяльності. Маю чисте сумління, що не сховався в кут тоді, коли був потрібен у Верховній Раді й у відновленій «Просвіті». Від мене вимагав діяльності час. Але політика – це не мое. Єдине, що я справді люблю – це мій письмовий стіл і письменницька робота.

Самовпевненість

Не самовпевненість, а певність у собі. Якраз під час роботи за письмовим столом таке почуття з'являється. Я тоді вірю в себе.

Те, чого ніколи й нікому не говорив

Не говорив нікому вголос про душевні депресії. До них не можна самому собі признаватись. Якщо висловити вголос, що людина в такі хвилини думає, то воно може сповнитись. Це відганяти треба, як градову хмару топірцем, при голосному говоренні про депресію є страшна психологічна небезпека. А решта – все можу сказати: кого й що люблю, кого й що ненавиджу.

Гроші

Це річ потрібна й обов'язкова, але не як фантом, а як те, що дає людині свободу. Я не розумію, навіщо людям потрібна нескінченна кількість грошей – мільйони, за які вони в тюрму йдуть, чи то їх стріляють. Навіщо того?

Я люблю гроші, наскільки вони дають мені свободу пересування, пристойного зовнішнього вигляду, можливість забезпечення побуту свого й дітей. Я вмю їх тратити. Я тільки те й робив, що тратив їх – на мандрівки, на свою Наварію, на добре вино. Але ніколи не витрачав на безглузді брязкальця...

Озиратись

Треба, але на тих людей, яких ти знав – особливо через листи, які я зберігаю. Люди з листів постають перед тобою такими гарними! Я тепер впорядкував свій епістолярій, уклав з того ще одну частину спогадів і ніби побачив перед собою кожного з тих кореспондентів – явились вони мені в новому світлі, часом ще кращими, ніж були тоді, коли міг з ними розмовляти.

Полуботок, міфи

Історія з Полуботком. Коли я заявив у Верховній Раді, що його скарби слід повернути з Англії – це своєрідна містифікація. Скільки тоді з'явилось спадкоємців Полуботка! Вони казали: якщо ті гроші знайдуться, нам належиться третина. Що ж, люди як люди...

Але є один цікавий чоловік з Павлограда. Він написав мені, що знає, де заховані документи про скарб Полуботка, він бачив у руках свого діда скриньку з тими документами. Тепер той чоловік копає, копає, шукає того місця, де дід закопав скриньку, а ще просить: вибийте гроші, щоб те чуже обійстя купити й узятися до

розкопок на його землі. А якби й справді?...

Кумири, опудала, божки

Кумирів я ніколи не знав, опудал бачив скільки завгодно – опудал е півсвіту, а божки советські – ті, що понад усе любили сидіти в президіях – то їх ще й нині не бракує.

Сни, загадки, несподіванки

Сни бували в мене кольорові, рухомі, летючі. Вони мені допомагали фантазувати. Я й дотепер літаю у снах. Сни з віком менш яскраві, і я на тому багато втрачаю. Бували сни-передбачення, сни-пророцтва, сни-розваги...

Якщо людина не має загадок і не знає несподіванок, то вона й не жила на цьому світі. Несподіванка – це щось надзвичайне. Хоч і чекаєш часом чогось особливого, а приходить – і вражає, і тішить. Коли я отримав Шевченківську премію, то заплакав з радості – ніби від несподіванки.

Зневіра

Того в мене не було ніколи. Була тривога: чи здійсниться найважливіше, чи здобудемо колись Незалежність, але зневіри не було. Я надто великий оптиміст, щоб зневірितись.

Папір, ручка, записники

Люблю сірий, м'який папір – на ньому добре писати ручкою. Не кульковою, тільки чорнилом. Записники мають бути в гарній оправі, щоб хотілося розгорнути й зазирнути – а що ж там занотовано? А ручка? Якби хтось подарував мені до дня народження добру ручку, я був би щасливий.

Сонце. Світанки

Люблю середину літа, коли сонце найвище. Стою на веранді свого будиночка в Наварі й спостерігаю за сонцем, яке ось дійшло до крайньої межі. Така радість була, коли воно котилося нестримно і стало там, над тим комином, над якоюсь сільською хатою... І тоді в мене починається туга. Я знаю, що сонце постоїть там два-три дні й почне відкочуватись. І така в мене туга за сонцем! Знаю, що йде зима, зиму теж люблю, але сонця так мало, а вечори такі довгі... Це несправедливо – наче хтось відбирає в мене сонце...

Я бував на Заполяр'ї, де сонця немає півроку. Це не для мене. Їздив до брата, коли він там ще жив після таборів. Хотів довго затриматись, щось написати, але не витримав у сумерку, вернувся додому. Коли під'їжджав до Котласа і побачив сонце – не було щасливішої людини.

Вік справді глибокий

Колись молодим я не міг себе уявити сімдесятилітнім, бо то вік справді глибокий. Я навіть не думав, що до таких літ можна дожити. Тепер не вірю, що маю сімдесят – хоч коли глянути на те, що встиг зробити, то на те треба було багато часу – того не зробиш за кілька літ.

Але згадаймо слова Шевченка: «Ми восени таки схожі хоч трошечки на образ Божий». Упродовж життя ми зазнаємо поважних змін і втрачаємо свій первісний образ. Під свою осінь людина стає такою, якою вона була задумана Господом, вона в старості гарна – приходить розважливість, мудрість, задумливість і вибачливість. Людина відчуває ту печаль за життям, котре повернути не можна, тож людина стає добрішою, знаю це по собі, бо з того запального крикуна, який у суперечках був нестерпний і вибуховий, я перемінився на толерантного старшого пана. Люблю себе такого, бо то є мій останній образ.

Найбільшу радість мені приносить праця. Хоч вона страшенно виснажлива, і я, завершуючи кожну свою річ, називаю її останньою: пишеть самі, це зтяжко, забагато одному. Але й були такі хвилини, коли я чувся бадьорим і втішеним, мов справжньою любов'ю. Це був «Бузьків огонь», який я написав у думці, йдучи з Коломиї до Трача пішки. Мені згадалася тоді пригода з бузьковим огнем, і поки дійшов до Трача, то знав уже ту новелу напам'ять; я йшов тоді такий піднесений, бо відчув, що писатиму добре. І прийшла потім до мене перша моя слава: про новелу заговорили й читали з естрад.

Невдалих новел у мене мало, хоча й були невдачі. Але якось новели відійшли, поступились романами. І я втішився романами «Мальви», та чи найбільше «Манускриптом з вулиці Руської», який, вважають читачі, є найцікавішим з мого доробку. Та найвдалішою своєю річчю вважаю «Четвертий вимір», за який отримав Шевченківську премію.

І далі – письмовий стіл

На моєму письмовому столі розкладено папір. Треба допильнувати, щоб малі внуки не порозтягали й не поробили з нього човників. І добре, якщо до дня народження мені таки подарують ручку. Хоч, зрештою, ще й стара незле пише.

Передслово написала, а також роздуми Романа Іваничука з диктофона відписала й на машинці видрукувала Ніна Бічуя.

Із циклу «Прут несе кригу»

Бузьків огонь

Тонконогі, високі, головки – зірочками, червоні й незапашні, ростуть на мочаруватих левадах квіти.

Це бузьків огонь.

Густо, одна біля одної, як коноплі, – і до самого краю мерехтять розбризканим багрянцем, дрижать від вологого подиху левади, ніби розпечене повітря, ніби міраж.

Не можу ніколи байдуже пройти мимо. З теплим тремтінням у грудях, як на побачення з коханою, іду, зриваю, а далекий спомин тугою і ласкою пестить

серце.

Це було давно, ще в сільській школі. Я залишався після уроків мало не щодня. Було боляче. До сліз. Вискакували з класу діти, як сполохані польові коники з трави, сміялись, кричали, не звертали на мене уваги. Тільки маленька Анничка завжди співчутливо всміхалась до мене.

Біленька, синьоока, волосся, як витіпаний льон, гострий носик, щічки – доспілі яблучка. Але я їй не відповідав усмішкою.

...Якось мене знову залишили. За що, не пам'ятаю. Мене повинні були замкнути самого в класі й випустити пізно ввечері. Я не міг звикнути до такої кари. Дивитися крізь вікно на село, слухати голоси, сміх, бачити веселі забави моїх вільних товаришів було нестерпно важко.

Учитель, пам'ятаю, сказав з насмішкою:

– А може, хто залишиться за нього?

Відповіли реготом. Тільки Анничка промовила тихо, не підводячи очей:

– Я лишусь.

І залишилась.

Було дивно: чому?

Я пас свої корови, вона – чужі. Мене батько жалів, скаржився солтисові на вчителя, її не жалів ніхто ніколи. Корів ми пасли разом. Я доглядав дві, вона – вісім штук Бойканюкових. Я палив ватру восени і грівся, вона ж не мала часу через худобу. Я не допомагав їй, не ділився з нею свіжим житнім хлібом.

І все ж вона залишилась.

А одного разу я нарвав букет бузькового огню і йшов додому. Вона зустріла мене і просила дати тільки одну квітку. Коли не дам, моя хата згорить. Так люди кажуть. Простягнула руку, довірливо глянула, не сподіваючись відмови.

- Дай лиш одну, я закосичуся.

З-під полинялої хустини очі питали:

«А мо', не хочеш?»

Я відвернувся.

- Чого тобі треба?

- Нічого...

І все ж вона залишилась!

А тепер я поглянув на неї, тільки якась мережка в моїх очах не дозволила побачити її - голубих. Ми стояли мовчки, поки не стало порожньо в класі, поки не гримнув учитель:

- Ну, чого стоїш?

І за Анничкою скреготнув ключ у дверях.

Мені не хотілося йти додому. Зі школи - на леваду. А там повітря під дотиком чути, вогке, прохолодне, мов джерельна вода. По леваді поважно ходить бузьок, клює дзьобом у мочарах, клекає, не боїться мене. Я навіть міг би погладити його по гладкому пір'ї, та немає часу. Бузьок шукає жаб, я швидко зриваю бузьків огонь. Вечірні сутінки густо наливаються між гори.

...Анничка ще в школі. Я вертаюся, я мушу її застати, дати їй не одну квітку - цілий букет, мушу щось хороше сказати їй. Біжу, а тепло хлюп та хлюп у грудях.

Але її вже в школі немає.

Я - стежиною через городи до Бойканюкового обійстя, хочу наздогнати, але її немає.

Обережно підходжу під вікно, воно вже світиться, заглядаю – в кутку на ослінчику сидить і плаче Анничка. А Бойканюк, немов виссані недокурки, кидає слово за словом з-під пожовклих вусів:

– Не будеш більше, псяюхо, ходити до тої школи!

Стою хвилину, другу, дзявкає пес. Може вийти господар. В очах у мене пече, як сіль, щось давить у горлі.

Анничка сидить у кутку на ослінчику і плаче.

Вона вже не піде до школи.

А в моїх руках – бузьків огонь. Якщо не розділю букет, згорить у мене хата. Так люди кажуть...

А в Аннички хати немає, їй можна все віддати.

Але вона сидить у кутку на ослінчику і плаче.

Розкидаю букет огнем по стрісі і втікаю. Ой, щоб зайнялась! Але стріха не зайнялась.

На другий день вранці я біг на пасовисько, де Бойканюкова худоба. Стежиною, попри царини, віддалялася маленька постать у полинялій хустці з вузликом у руках. За нею мукала чорноморда Білунка й бігло вслід телятко. Зупинилась, окраець хліба витягнула, пхнула в мордочку, попестила. І швидко зникла за цариною.

...Де ти тепер, білява, синьоока дівчинко? Я минаю левади – чи поїздом, чи пішки – а всюди воно, те рожеве марево, багрянець розсипаний по соковитих левадах.

Може, ти знайшла своє щастя і тепер так, як і я, з мрійливою усмішкою на устах згадуєш? Чи загубилась по наймах і на твоїй могилці засіялась наша квітка?

Де ти тепер?

Усміх любої дівчини, погляд незнайомої, інколи молода мати з дитиною примушують мене зупинитись, приглянутись.

Може, це ти?

Тонконогі, високі, головки – зірочками, червоні й незапашні, минаю я, зриваю, кладу на свій столик розкішним букетом, дарую своїй коханій квіти...

Це бузьків огонь.

1956

Батько

Це було в ресторані на вокзалі.

Дід Панас хотів повечеряти. Довго не зважувався заходити з бесагами, бо там грала музика, а за столами сиділо, як він думав, саме начальство. Але треба було щось теплого з'їсти. Зняв капелюха й поклонився швейцарові.

– Можна?

Тоді зайшов.

Роздивлявся, де б сісти. Коли почув, що хтось його кличе. Це старий знайомий – Марко. Колись разом на сплавах працювали. Втішно було його побачити через багато років.

Пили пиво з нагоди зустрічі.

Марко розпитував про життя, Панас скупко відповідав.

– А як діти?

– Одна була, Оленка, та й то...

– ?

– Поїхала вчитися до Львова. А тут війна. Довідався від людей, що німці забрали на роботи. Так і не вернулась.

Пиво випили, а до котлет не доторкались.

Панас витяг люльку.

– Кури цигарки.

– Це можна.

Марко знову замовив пива.

– А може ще повернутись. Отак часом нема, нема, та й диви...

– Та де там...

– А все може бути.

Обидва не вірили, але обом хотілося так говорити.

– Десь у Коломиї, – це вже Панас, – вернувся отак син до батька. Через дванадцять років, а вернувся.

– А я що кажу.

– Той, говорили, мав лише п'ять років, як пропав.

– А твоя?

Дід Панас задумався, пригадував.

- Тепер була б така, як ця, - показав на молоду жінку за сусіднім столиком. На хвилину зупинив теплий погляд на її вродливому обличчі. Потім вийняв з бесаг пляшку. - Я іду від сестри, а вона мені цієї слив'янки на дорогу.

- То повіз би додому.

- Не маю нікого, одні стіни...

Розливав у чарки і - по скатерті.

- Якби отак вернулась, то скликав би все село і напоїв би до безпам'яті.

- Пийте, куме.

- Дай Боже...

Дід Панас думав, яке-то було б свято, якби Оленка повернулась. Питав, скільки дітей у Марка. Аж четверо, дякувати богу.

- А в мене була одна, як палець... Пийте, куме, - припрошував, як у себе дома на празнику. - Та й така файна була, як ця...

Жінка всміхнулася, а Панас думав, що це до нього, і тому через стіл поклонився. Вона здивовано знизала плечима і щось прошепотіла до свого сусіда.

Панас говорив чи, може, тільки думав:

- Я лиш одне їй наказував: учися та й учися. В школі її завше хвалили. А книжки такі мудрі читала, що я з них нічого не розумів.

Наливав чарку за чаркою і пив. Не чув навіть, коли Марко розплатився й пішов до поїзда.

«А якби отак це була Оленка? Попросив би-м її за стіл та й спитав, чи пам'ятає свого тата. Або ні. За всі гроші, що тут має, купив би їй хустину».

Вже не пив, а тільки дивився на молоду жінку й уявляв, що це його донечка.

Отже, подарував би їй хустину. Та що – хустина! Вона, напевно, і не носить хусток. Бо ж у місті виросла. Але він нічого більше не міг би сьогодні їй купити. Таку в пасочки, з довгими тороками бачив на вокзалі в ларку. От візьме та й купить. Складе гарненько, підійде до столика і скаже: «Не знаю, чия ви, але в мене була така Оленка, то візьміть собі». Та й усе.

Починав вірити, що буде так: вона дуже здивується, потім схопиться з-за столу й скрикне:

«Таточку!»

Тоді він забере її додому. Скличе все село і справить таке свято, якого ще ніхто не бачив.

А молода жінка дивилася на нього. Дідові Панасові здавалося, що навіть дуже пильно дивиться, ніби впізнає. Що таке? В очах почало прояснюватися від хмелю, й Панас побачив на її обличчі прикмети своєї дочки: так само посередині волосся проділ, ямочка на бороді... Хотів схопитися й крикнути: «Це я, я, батько!» Але не смів, не був певний, що це Оленка. Найкраще буде зробити так, як задумав. І то вже.

Хитаючись, бо від слив'янки шуміло в голові, вийшов у вестибюль. Підійшов до ларка. Купив – таку в пасочки з довгими тороками. Вертався швидко, спотикаючись на чиїсь клунки. Але за столом нікого не було. Цього не ждав Панас. Це ніби хтось останню дошку витягнув з-під нього на хисткому мості, ніби з грудей хтось вийняв серце й щось холодне поклав замість нього.

Знав: не було тут Оленки, тож не було й жалю. Тільки в грудях гуляла порожнеча після останньої ілюзії.

У руках – хустина. Це все, що залишилось для нього. Хіба ще одна сльозина з усього його багатства блиснула, горошинкою скотилася по сивому щетинистому

обличчю, та й вона загубилась солоним присмаком у куточку вуст.

1957

Злочин

Білою змією в'ється сніг по дорозі. Ідуть телефонні стовпи один за одним, мов зажурені подорожні, виграє вітер морозну пісню на дротах. Я повертаюсь на своє передмістя. Мені не холодно, мене гріє мое щастя.

Бринить у дротах сумна мелодія, а в мене на серці – радість. Я йду, іду, а пільма колишеться над землею, така морозна пільма, різдвяна.

І раптом з темряви хтось кидає два слова, як два пекучі поличники: «Ти – злодій!» Кидає не як звинувачення, а як вирок, присуд. Здригаюся, немов від пострілу над вухом. Хто це сказав? Оглядаюся навкруги, заглядаю у власну душу, шукаю – і все говорить мені мовчанкою:

– Ти – злодій.

Пригадую... Ці два страшні слова тінню, назирці йшли за мною вже довгий час, і знав я, що рано чи пізно вони стануть переді мною, як мої двійники. А тепер, коли вже відбувся суд, коли незримі погляди знайомих відвертаються від мене, схвалюючи вирок, дозвольте мені сказати останнє слово.

Так, я злодій. Я вкрав чуже щастя. Ба ні, чужого щастя я не крав, я тільки на чужому місці будує своє власне. Вислухайте мене. Може, знайдете в моєму вчинку хоч трохи благородства.

Одного осіннього дня сидів я в парку на лавочці. Пливли по небу білі хмаринки, розірвані на клапті, як мої думки. Любо було дивитися на них і бачити в них себе.

Маленька дівчинка в червоному платтячку покинула відерце з пісочком і несміливо підійшла до мене.

- Ти хто така?

- Я сховалася від мами, а...

Пальчиком водила по моему коліні.

- У тебе новий костюм, а мені мама купить нові черевики.

Простягнула ручку до мого обличчя.

- Які в тебе вуса! - дотикнулась до вусів і опустила раптом ручку. - В тебе лице мокре, ти плачеш?

Тоді я схопив її на руки, ніжно пригорнув і поцілував у рожеві запашні щічки.

- Чия ти?

- Мамина.

- А мама де?

- Там... Я сховалася.

- Вона знайде тебе?

- Знайде.

- А я заберу тебе з собою.

- І маму забереш?

Я здивовано глянув на дівчинку й не відповів.

По алеї швидко йшла молода жінка, оглядалася довкола, кликала:

– Любко! Любочко!

Дівчинка шепнула.

– Сховаймося за кущик.

Я послухався. Ми прилякнули за густими кущиками бузку й пильно приглядалися. Любка, як мишеня, водила хитрими оченятами за голубим платтям своєї мами, затуляла ротик, щоб не засміятись. Я також приглядався через гребінь галузок до молодої жінки, темноволосої, невисокої, із стурбованим обличчям.

– Досить бавитися, Любко, обізвися.

– Мамо, ми тут!

Усмішка тільки на мить розпогодила стурбоване обличчя жінки.

– Що ти тут робиш? Ніколи більше не піду в парк з тобою!

Тоді мала випурхнула гороб'ям і сховала голівку мамі в подолок.

– Не сердься, ми з дядьком...

Я обтрушував пісок зі штанів і винувато розводив руками.

– Пробачте, не встояв перед вашою донечкою.

Мама розсміялася дзвінким дівочим сміхом.

– Вона в мене така! – сказала з гордістю. – Ну, пробачте, нам пора додому.

Я вклонився.

Любка підбігла до мене.

- Дядю, а ти не підеш з нами?

- Любо, як тобі не соромно! – насварила мати. – Іди сюди.

- Але ж мамо, – серйозно розвела мала руками, – дядько казав, що забере мене з собою.

Мати підійшла і рвучко взяла дочку за руку. Ревниво, з болем і образою глянула на мене: «Не смійте, не смійте, в мене й так немало горя». Мабуть, саме через це я взяв малу за другу ручку й сказав:

- Я ж іду з тобою, певно, що так.

Ми йшли мовчки, тільки Любка щебетала за всіх.

- Два такі великі черв'ячки, як твій, мамо, мізинний пальчик, були там. Їх горобці з'їдять, правда? Я хотіла сісти на лавочку, а один хлопчик мене зігнав, каже – тато прийде. Такий хитрий! А тоді я побігла, побігла! Мамо, а з пластиліну можна й хлібики ліпити чи тільки ляльки? А дзига зіпсувалась, нам дядько направить, правда? А ти казала, мамо, що великі не плачуть, а дядько плакав...

Мати глянула на мене.

- Це неправда, – кинув я зніяковіло.

- Любка ще не вміє говорити неправди.

- Ні, це просто їй привиділось. Гріло сонце... піт...

- Так, погода сьогодні як улітку, – сказала вона з ноткою приязні в голосі.

Можливо, думка про мою слабкість розбудила в ній прихильність до мене – люди люблять бути в горі не самотніми, – жінка почала розмовляти, розпитувати, де живу, чим займаюсь. Я відповідав скупко. Час від часу поглядав на її вигнуті щоки,

на чорні брови, що густо збіглись на переніссі, та стурбовані навіть при усмішці очі. Життя вже встигло накласти на неї свою печать, з очей світився нелегко здобутий досвід, і при тому всьому була дуже молодою і вродливою.

Мене цікавило тільки одне питання, чому мала запропонувала взяти й маму до себе. Діти нічого даром не говорять.

– Хто ваш чоловік?

Вона зніяковіла, по обличчю пробігла тінь обурення, повні образливих сліз очі виключно глянули на мене. Я каюся і готовий був вирвати собі язик за таке питання, але було пізно. Може, вона розведена, покритка, у кращому випадку, вдова, але яке це має значення? Мое питання було нетактовне, грубе. Я чекав, що вона мене присоромить, проте почув спокійне:

– Мій чоловік працює з вами... в редакції...

Це мене ще більше здивувало. Чому ж тоді вона так збентежилась?

– Як його прізвище?

– Андрійчук, Петро.

Тепер мені все стало ясно. Петро – мій колега по роботі... Пригадалися розмови, суперечки, його висловлювання про жінок. На думку спливли Петрові слова в задушевній зі мною розмові: «Нема гірше, колего, коли з дружиною не знаходиш спільної мови. Це страшно. Женись і ти нарешті, але шукай собі жінку за освітою».

То була розмова про людину, яка йшла тепер поруч зі мною. Тоді я щось заперечував товаришеві. Тепер пильно дивився на неї.

– Ми вже прийшли, – сказала жінка біля під'їзду на вулиці Шопена. – Прощайте.

– Всього найкращого.

Але Любка тягла мене за руку.

- Ходи до нас. Будемо хлібчики ліпити з пластиліну.

- Іншим разом, Любочко.

- Коли - іншим? Ну, коли?

- Завтра, добре?

- Завтра, завтра! Мамо, дядько завтра прийде!

Наші з матір'ю погляди зустрілись довше, ніж звичайно.

- Не приходьте, - прошепотіла вона тихо, щоб Любка не почула.

Я мовчки погодився.

Минали дні й тижні, а зустріч та не виходила в мене з пам'яті. Сама згадка про неї робила мое життя цікавим. Дорогі мої судді, мене почало нудити від згадок про наші дискусії. Чи ми з вами хоч раз перехилились через бокали, щоб заглянути в життя людей?

А чужа тінь, не питаючи дозволу, йшла за мною. Це проявлялось по-різному: іноді сердив мене нетверезий вигляд мого колеги, іншим разом я кипів від його цинічних висловів, часом на вулиці ввижалась мені маленька Любка, і я мимоволі шукав тоді її матері.

Одного дня без ніякої причини я пішов на роботу по вулиці Шопена. Начебто байдуже глянув на знайомий номер, ніби й швидко пройшов вуличкою, і все-таки був розчарований, що не побачив нікого.

Відтоді я вже не ходив іншою вулицею. Це справляло мені дивну радість. Краще працювалося, ніби я вже не був самотнім. І сам не знав, кого більше хотілось мені бачити: доню чи маму. Любка була для мене символом сімейного щастя, мати її...

Зовсім несподівано я зустрівся з ними знову.

На другому поверсі у вікні, притулившись чолом до замерзлої шибки, сиділа моя маленька знайома. Я глянув угору, помахав рукою, вона мене впізнала. Застукала кулачком в шибку.

- Дядьку, дядьку, ходи до нас!

Я завагався.

- Дядьку, я сама. Ходи, бо мені скучно. Я відчиню двері.

Тоді я пішов.

Вона сиділа в мене на колінах і щебетала:

- Мама пішла по дрова на базар. Кожний день так ходить, бо газу ще не провели, а тато тільки вночі приходить. Я маю багато пластиліну. Він уже засох, бо я не вмю ліпити. На, розімни і зліпи мені ляльку.

Я м'яв пластилін, а вона не вгавала:

- Я тепер завжди сама вдома. Тато часто зовсім не приходить, а мами вдень немає. Але мені нудно лише тоді, коли киця засинає. В тебе нема киці, а в мене є... А вона так багато спить. Мама спить дуже мало, бо пізно лягає, а рано встає... Мені вже шість років, дядьку. Я скоро піду до школи. Буду добре вчитися, щоб ніхто не називав мене дурною.

- А хто кого так називає?

- Вчора тато кричав на маму, що вона нічого не розуміє. Кинув у неї книжкою. А мама сьогодні дала мені, бо сама не має часу читати. Тільки книжка нецікава, без малюнків.

Розмову перервав скрип дверей. Увійшла мати. В куток поклала оберемок дров. Я підійшов, подав руку. Збентеження, легке дрижання руки і тінь страху в глибоких очах зрадили її на один лише мент. Але зараз же вона спитала спокійно і навіть холодно:

– Ви до чоловіка?

– Ні, мене запросила Любка.

Мовчала. Я підвівся.

– Пробачте, не подумав, що вам буде прикро.

Вона спалахнула, сльози мало не бризнули з її очей, але все це тривало тільки мить.

– О ні, мені приємно, – прошепотіла жінка, не підводячи очей.

– Можна мені буде ще зайти до Любки?

– Краще – ні...

– До побачення.

Мені ніхто не сказав й слова на прощання, ніхто не провів до дверей. Та коли я був уже внизу, за мною, мов вихор, помчалась Любка, вона повисла в мене на шиї, міцно притискаючись до грудей, спрагла батькової любові.

Я цілував її личко. В коридорі ридала мати. Вона вже не в силі була володіти собою.

Я перший раз у житті повертався багатим. Я втікав, не обнявши навіть матері, боявся, що наберу надто багато щастя і розгублю його по дорозі.

І аж дома зрозумів, що воно, те мое щастя, подароване поцілунком дитини і сльозами матері, вросло коренем на чужій ниві, і ніхто ніколи не збере його плоду.

Я не міг заходити в їх дім, але не міг і без них. Мені потрібні були вони, ім був потрібний я.

Не сміючи заходити до хати, я ждав на вулиці, заглядав у вікна, годинами, мов безумний, стояв на розі, щоб побачити її.

Врешті я її побачив. Сьогодні ввечері вона сама вийшла на вулицю й покликала мене в коридор.

– Так не можна далі, – говорила. – Я бачу... Не приходьте, не приходьте більше, бо це нестерпно. Це нестерпно!

Вона безсило горнулася до мене, мовчки благала не кохати її, мовчки просила прощення за своє кохання.

Я спитав:

– Як ви будете жити?

– Тепер мені буде легше... – І не боронилася від моїх поцілунків.

Просила, щоб я вже йшов.

– Тільки з вами.

– О, це безглуздя...

Так, це говорило безглуздя. Не можна такий злочин робити крадькома. Треба всім оголосити, хай судять. Вголос.

І я повертаюсь. Повертаюсь один, але з коханням, горем, мукою – відплатою за крадене щастя. Вертаюся, залишивши частину свого «я» дорогим людям на чужому полі.

«Ти – злодій!» – чую німий вирок людей і власної совісті. Так, я злодій. Але, може, у ваших серцях, судді мої, знайдеться хоч на макове зерно виправдання для мене?

Кожний з нас має право на щастя. Хіба винен я, що воно всміхнулося мені з чужої хати, що спіймати його важко, як ртуть, розсипану по землі, як сонячний зайчик, кинений світанком на стіну?

1957

Прут несе кригу

Онуфрій Горда ще має силу. Крига тріскає, скрегоче, б'є в передній край порома, а він один жердиною штовхає проти хвилі. Жінки з запертим віддихом притискають клунки до грудей, мовчать від жаху на кинутому, мов трісочка, поромі серед розбурханих весняних вод.

Прут несе кригу.

Великими брилами черкає береги, рве камінь, гримить під днищем порома.

Горда впевнено кидає, немов геть від себе кидає довгу жердину, вгризається закованим кінцем у дно і сам повисає на ній. Здається, зламається вона або викине поромника за борт. Міцні руки напружуються, як тятива, жили на шиї синіють від натуги, дрюк випрямляється.

Горда сам.

Берег ще далеко. Пором ніби стоїть на місці або летить разом із запіненою кашею вниз. Маленький хлопчик із застиглими на очах сльозами, вчепившись мамі за подолок, дивиться на Горду. Той посміхається малому: не бійся, сину, будь спокійний. Горда відповідає за тебе. Горда відповідає за людей. Жили перервуться, дрюк зламається – зубами затримає, а доб'ється до берега. Бо це його люди. Його ріка, його земля.

Тридцять років не бачив її. Півжиття розтратив на чужині ні за простибі, щастя шукав. Тридцять років... А пам'ятає, як востаннє капнула його сльозина на скований льодом крутоберегий Прут, та й чи не від гарячої, гіркої і пекучої

рушила тоді на ньому крига.

...Портовий вантажник, пуща бразильська, бойні Чикаго, чужа мова, непривітний край і туга, туга, що грудкою крові запеклась у зболеному серці й не переставала пекти вогнем. Здавалось часом: якби повернувся, упав би грудьми на рідну землю і цілував би кожний її клаптик, кожну порошину, всіх людей обняв би, плакав би та й наказував, щоб ніколи не покидали рідного краю.

А роки йшли. Шуміли весняні каламутні, текли задумані осінні води – тік десь там рідний Прут, а Горда весь час пам'ятав, так виразно пам'ятав весняну кригу, розтоплену його сльозою... Ніби ще вчора спокійний і покірливий, Прут двигтів під полозами саней і кінськими копитами, скрипів під ногами пішоходів, ще вчора мовчав, німий, безмовний. І ось капнула сльоза – не перша й не остання гірка людська сльоза – тріснула холодна брила, і ніщо вже не зупинить нестримний біг ріки.

І не була це вже ріка в пам'яті Горди, це був його народ, міцний, могутній, а він, як осколок, виснажений тугою, зігнутий нуждою, хворий і безпомічний.

І часто плакав уві сні, бо вдень не було сліз.

Було літо, коли повернувся. Це було свято всієї землі, коли він ступав по зарінку до Пруту. Зігнувся, вмочив руки у воду, напився, щоб повірити, що він уже тут.

А потім сам переплив на другий берег. Тремтячими руками взяв жердину, як колись, погнав пором по тихій воді й відчув, що молодеча сила хвилями наливається в його руки, серце. Ні, він ще поживе, даремно думав, що повертається, аби лише померти на рідній землі. Го-о, він ще пригадає людям колишнього поромника Горду – молодого парубка, дарма, що сивина побила волосся, а складки зморщок зібгали обличчя.

...Гнеться, скрипить жердина, хреститься з жаху бабуся, спокійно дивиться Горда із застиглою суворою усмішкою на обличчі.

Мине ще багато років, а Горда буде молодим. Як його край – топтаний, різаний, битий канчуками, вкритий шибеницями і – безсмертний. Чому ж би то Горда мав старітися і випускати стерно з рук?

Він буде завжди молодим. Гляне задумано на синюваті гори вдалині, гляне на повноколосі простори за Прутом, попестить їх вистражданою своєю любов'ю, бадьоре слово пошле спітнілим хліборобам, погладить по волоссячку малу дитину, біль старий переломить усмішка на обличчі, й до червоного сонця над обрієм блисне скупа й безболісна щира, тепла сльоза.

Пройдуть роки, а він стоятиме на сторожі рідних полів, дивитись буде на чисте небо, чи не буриться де гроза на обрії, чи не заскигнуть де перед бурею, черкаючи крилом чисту воду, білокрила чайка...

1958

На порозі

Володька в цьому році помітно змінився. Це завважили спочатку вчителі, а потім і однокласники. Максим Іванович, директор, не без гордості зазначив на педраді, що зміна в поведінці Володі Зайця – результат його копіткої праці. Старенька вчителька Олена Григорівна вбачала зовсім інші причини, але мовчала, тільки часом заперечливо похитувала головою. Максим Іванович терпіти не міг заперечень, сумнівів.

– Так, саме так, шановна Олено Григорівно. Ви не хитайте головою. В позаминулому році він був у Козубенка. Вилітали шибки, а на цвяшки, вбиті в парти і стільці, сідали не тільки учні, а й сам Іван Іванович деколи приземлявся. У минулому році, у восьмому класі, він був у вас. Виключали? Виключали. Приймали? Приймали. І знову виключали.

– Я, Максиме Івановичу, ніколи не була за те, щоб виключати. Він здібний учень. Це вже, дозвольте сказати, ви...

– Та-ак! Дозвольте сказати! Дозвольте сказати, що ви тільки й знали – обороняти. А що зробили конкретно? В цьому році я особисто ним зайнявся. І от – результати.

Але Олена Григорівна далі ледь помітно похитувала головою, і тепла усмішка, як при згадці про дорослого сина, поглиблювала старечі зморшки на її обличчі.

Деякі однокласники були явно незадоволені Володькою. Ще півроку тому вони вважали його своїм ватажком. Досить було йому кивнути пальцем, як вони готові були до чергового бешкету. Або виходили на вулицю, ставали гуртом і показували пальцями вгору, поки довкола не збирався натовп, або влаштовували чергу біля якогось магазину, протягали тоненький дріт перед класними дверима, а то й набивали в парти цвяшків. А тепер ні Юркові, ні Василькові не вдавалися пустощі. Спочатку думали, що Володька захворів. Але ж ні, він був здоровий і ріс з кожним днем, а на його обличчі прозирала серйозність разом з темним пухом під носом. Тоді вирішили: зазнався.

І від цього Володі було прикро. Він сам не знав, чому йому відхотілося пустувати. І взагалі, багато дечого не міг зрозуміти. То голос почав йому зриватися, то появився раптом бас, а на обличчі почав рости мох. Йому ще деколи хотілося когось ущипнути або підставити ногу якійсь дівчинці, іноді насилу стримував себе від непереможного бажання штурхнути на вулиці поважну жінку, але щось невблаганне, нове, незнане, не дозволяло йому цього зробити.

А товариші, ті самі нерозлучні Юрко й Василько, почали триматись осторонь. Дуже гірко було Володі. Врешті замкнувся він сам у собі. Та ще якось побачили його хлопці з восьмикласницею Олею Побігущою в кіно!

Це сталося зовсім випадково. Володька стояв у черзі за квитками. Коли вже підходив до віконця, побачив, що в самому кінці черги стоїть Оля. Він просто пожалів її і взяв два квитки. Підійшов, привітався.

– Я взяв тобі... – він відірвав один квиток і подав Олі.

– Дякую, – зраділа та і вийшла з черги.

Володя в цю хвилину помітив, що в Олі сині очі. Хотів відповісти на подяку, та з горла видобулося щось зовсім невиразне, і він тільки махнув рукою.

Оля простягнула руку за квитком, але раптом опустила. Володі виступив піт на чоло. «Не хоче брати тому, що я Заець», – подумав і вже хотів піти, коли Оля:

– Я забула, я ж з Галкою.

– А-а... Не знав я. Ну, то візьми два.

– А ти?

– Та я завтра... – і відвернувся.

Це бачили Юрко й Василько. Вони добирались до каси без черги.

– Олі віддав, кавалер! А нам не хотів узяти, – кинули йому вслід.

Володьку – як окропом. Повернувся і схопив Юрка за оборки. Той перелякано дивився на товариша і, щоб злагіднити гнів небезпечного противника, почав виправдовуватись:

– Та це я так, пожартував, пусти...

– Гляди!.. І стань в чергу.

– Тю-у, який! Ти ж сам ніколи не стояв!

Василько кудись зник, не хотів зв'язуватися з Володькою. Володя відштовхнув Юрка, повернувся й зустрівся поглядом з Олею. По її очах було видно, що вона задоволена поведінкою Володі. Але він був вкрай збентежений і цього не помітив.

– Чого стоїш? – буркнув. – Ну, піди, розкажи, що я знову заводжу бійки коло кінотеатрів!

У відповідь Оля подала йому квиток.

– Візьми один, Галя не йде.

Він узяв і швидко відійшов.

У кінозалі сиділи разом. Володька крадькома зиркав на рівний носик сусідки й думав, про що заговорити. Погляд його зупинявся кожен раз на пухнастому її кучерикові біля рожевої мочки вуха, і це заважало йому почати розмову. Ззаду доносився шепіт Юрка й Василька:

– Сидять обое, диви! Хи-хи-хи...

– Парочка.

Оля – як на жаринках. Володя теж почував себе не краще. Що там було на екрані, вони не могли б докладно розказати. Та й між собою – ні слова. Так якось незручно. Володя аж прів від думки, як він повинен повестися після кіно: чи провести Олю додому, чи сказати «на добраніч» і піти. Але не сталося ні одне, ні друге. Бо коли виходили, Оля раптом зникла в натовпі. Й Володя полегшено зітхнув.

А на другий день усі немов змовились у класі. Коли в очі з ким – лукаві посмішки, коли ж обернеться – шепіт. І виразно виділяються слова: Оля... кавалер... страшна любов.

Володі було образливо. Хотілося повернутись і дати ляпаса першому-ліпшому, хто шепочеться. Але стримався. Подумав, що на це сказали б інші. Зловив себе на тому, що думав саме про Олю. І від цього стало приємно. Сміливо й гордо глянув на товаришів. А вони, побачивши, що від збентеження нема вже й сліду на обличчі Володьки, переможені, опустили очі.

Відтепер у Володі появилися іншого роду розваги. Кожного дня він приходив до школи раніше за всіх і вистоював у коридорі до першого дзвінка. Проходжувався біля стінгазети або старанно перечитував плакати, немов вивчав кожну окрему букву. Зрештою, за якийсь час він знав напам'ять майже всі статті стінгазети, всі написи на фотомонтажах, а букви на плакатах набирали чимраз більше ознак живих істот.

Під час таких занять Володя намагався нікого не помічати. Проте не міг не привітатися з Оленою Григорівною. Це, мабуть, тому, що вона дуже поволі піднімалася сходами нагору. А може, тому, що на її зморщених щоках завжди спочивала добродушна посмішка, а очі були зігріті теплом.

Часто з нею разом або перед її приходом піднімалась угору невисока щупленька дівчинка. В поясі пальцями обхопив би, а темно-каштанові товсті коси ледве вкладались на її голівці. З нею також вітався Володька. Вона відповідала кивком голови й швидко бігла в клас. Коли ж їх ішло дві або більше, вона не дивилася в бік Володі й робила незадоволену гримасу в відповідь на багатозначні натяки й жести своїх подруг. Тоді Володька насуплював брови, стискав губи так міцно, що на бороді виступала ямочка, й заходив до класу.

Так минав час.

Аж одного дня сталось таке, чого не чекали ні учні, ні вчителі, ні сам Максим Іванович.

Володька за щось (ніхто не знає, за що!) потрапив у міліцію, де пробув цілу ніч. Поки ця справа вияснялась у кабінеті директора, звістка блискавкою облетіла школу. Навіть учні молодших класів перешіптувались: Заець сидів під арештом, його виключать – і різні варіанти причин – за хуліганство, а вірніше всього, за крадіжку на базарі.

Перед канцелярією – стривожені учні. Звідти вийшла заклопотана Олена Григорівна. В кабінеті перед похмурим директором стояв Володя Заець. Чорний чуб розсипався на чолі, темні очі спинились на ніжці стола.

Максим Іванович суворо й холодно, як безпристрасний суддя, дивиться на Володьку з-під зсунутих на ніс окулярів. У його очах – щось подібне на докір і зневагу до невдячного годованця. Володя відчував це і бажав, щоб швидше все закінчилось.

– Ну, то розповідай, Заець, як ти вчора потрапив у міліцію, – з ноткою злості в голосі – директор.

Володя мовчав.

Максим Іванович ще і ще раз повторив питання, але відповіді не почув.

– Слухай, Володю, – вже трохи м'якше, – ти мусиш розповісти. Що робив учора в оранжереях парку?

Володя здригнувся, але далі мовчав. Тільки загадкова усмішка на мить торкнулася уст і відразу згасла. Ні, він не скаже ні слова.

Йому яскраво пригадалася вчорашня неприємність, і в темних очах майнула та сама дивна посмішка.

У всьому винна подруга Олі – Галя. Три дні тому після уроків вона підбігла до Володі й під великим секретом сказала, що незабаром, тобто сьогодні, в Олі день народження (п'ятнадцять років!), що батько дозволяє їй забавитися зі своїми товаришами і що Оля хоче запросити Володю, тільки сама соромиться. Володя розтав від щастя, вдячно стиснув Галі руку й бігом помчав додому.

Дома зосередився: як йому бути, з чим прийти? І тут відразу – перешкоди. Увечері прийшла з роботи мама й послала Володю до сусідки Тоні позичити грошей. Стало ясно, що йому тепер не дістанеться ні карбованця від мами. Він почав переглядати всі свої книжки, але жодної годящої не найшов: усі старі, з погнутими обкладинками. Володя тоді придумав інше. Намалює орнамент, він уміє малювати, а під ним напише вірша. На другий день орнамент був готовий, та нічого не виходило з віршем. Ще промучився один день, але, крім рядка «Питні оди вийшли з моди», далі не пішло.

Хлопцеві недалеко було до розпуки. Вчора зустрівся з Олею у коридорі. Червона, як півонія, пробігла вона мимо нього і тільки у дверях класу оглянулася. Хитнула запитуюче головою, що мало означати: «Прийдеш?» Володька відповів кивком: «Прийду».

І він рішився на відчайдушний крок.

Пізно ввечері крався у парку до теплиць. Сторож дрімав, а через скляні двері виднілись освітлені неоновими лампами червоні й кремові троянди. Тільки три зірве, хіба це крадіжка?

Тихо рипнув поміст – Володька затамував подих, притулившись до стіни. Сторож спав. Ступив ще один крок. І раптом щось брязнуло, щось упало і з дзенькотом покотилося по підлозі. Скрикнув сторож, кинувся Володя до виходу, збив старого з ніг і – втікати. Але старий тюпав за ним і кричав щосили. Володька мав надію втекти, та ба! При виході з парку загородила йому дорогу кремезна постать у міліцейському кашкеті й наказала льодовим голосом:

– Стій! Ваші документи?

...Максим Іванович почав уже виходити з рівноваги. Грюкнув кулаком по столу й крикнув:

– Останній раз питаю: що робив учора в теплицях?

– Не можу цього сказати, Максиме Івановичу.

– Тоді прощайся раз назавжди зі школою. Тобі місце в трудовій колонії!

Володьку здушили сльози. Те, що сказав директор, здалось йому неймовірним. Перед очима постала постать матері – вдови, яка завжди перед зарплатою позичає грошей у сусідки Тоні. Сердито витер кулаком непрошені сльози.

– Можеш іти, – сказав останнє слово директор.

Але тут відчинилися двері, в канцелярію вбігла Оля. За нею увійшла Олена Григорівна.

– Хто дозволяв заходити? – гримнув на Олю Максим Іванович.

Оля сміливо підійшла до столу й стала поруч з Володею.

– Це я винна. Це мені на день народження хотів Володя принести квіти.

На хвилину стало дуже тихо. Тільки Олена Григорівна стримано посміхалася, а в її очах світилась материнська ніжність.

Оля важко дихала від хвилювання, поклавши долоню на груди.

Володя розгублено дивився на присутніх і врешті зупинив свій погляд на розчервонілому обличчі Олі. Максим Іванович хотів було щось сказати, коли враз зауважив, що перед ним стоять не діти. І це відкриття його збентежило.

...Буває часто: якась мелодія нагадує давно забуте, тепле, хороше. Буває, що усміхнене обличчя незнайомої людини розігріває зачерствіле серце. Трапляється – дві тіні серед густого листя бузку будять далекі спогади, припорошені пилом часу.

А Максим Іванович теж колись був молодий. Перед ним стояли хлопець і дівчина, які тільки що ступили на поріг юності. Позаздривши цій щасливій і такій короткій, єдиній хвилині у житті, суворий директор несподівано для себе самого полагіднішав.

– Гаразд, можете йти...

І він почав набирати номер відділку міліції.

1958

Порвана фотокартка

Вислухай мене спокійно, прошу тебе. Ти ревнуеш мене до всього, навіть до нереального. Мало того, що я не маю права заговорити неофіційним тоном із знайомою жінкою, мені не можуть подобатися навіть артистки кіно... З мого альбому позникали майже всі фотографії колишніх моїх знайомих дівчат, тих, що вже давно мають власні сім'ї й люблять своїх чоловіків, може, іншою, ніж ти, любов'ю, тих, що залишили в моїй пам'яті теплий спогад юності. Дивися, у мене сивина на скронях, у нас двоє малих дівчаток, яким ми передали свою власну молодість, у мене стільки клопотів і праці, і навіть до праці ти мене ревнуеш. А сьогодні ти порвала, так, по-варварськи порвала фотокартку Ліди. Чим вона провинилася перед тобою? Що любила колись мене, що я її кохав?

Тепер ти складаєш шматочки старої фотографії, плачеш, просиш вибачення, хочеш склеїти їх...

Їх можна ще склеїти й перефотографувати, але не зліпиш уже того, що порвалося тут, у самому серці. Адже і в тебе були свої святощі. Можливо, це й не

було перше кохання. Хіба конче кохання? Може, то був один весняний день, у який ти всім серцем відчула красу і силу сонця, коли тобі хотілось упасти на землю й цілувати ще не висохлі росинки весняної ночі, коли ти вперше відчула себе людиною? Може, це був ранковий богатирський іній у вишневому саду, може, зустріч Нового року, єдиний новорічний карнавал, який запам'ятався на все життя?

Це було, це мусило бути й у тебе. Ти забрала його з собою як дорогоцінний скарб на довгу життєву дорогу.

Воно допомагає тобі жити. Тим самим незгаслим у попелі буднів вогником грієш ти свою сім'ю, виховуєш дітей, вітаєш мене, коли я приходжу стомлений з роботи. Я радий, що є він у тебе, і завжди намагаюсь підтримати його горіння. Я знаю, що у важкі хвилини він допоможе тобі боротись, він – відчуття прожитого повно, всіма силами й здібностями твого «я», пережитого, перестражданого, неповторного дня у твоєму житті. А ти порвала його на шматочки.

Ти даремно просиш мене, щоб я не сердився. Я зовсім не гніваюсь, мені тільки боляче. Навіть не боляче, а якось порожньо в серці. Так, немов те почуття найбільш ніжної любові до давно забутої людини, кохання, яке я живцем переніс у наш сімейний куток, яким я цілую на сон наших дітей і твої спрацьовані руки, немов те довір'я, яке мене живить у розлуці з тобою, немов ту увагу, що приносить тобі дешевий, але щирий подарунок на день народження – все те розірвала ти сьогодні на шматочки.

Не плач, я вже більше не буду докоряти. Розкажу ще тобі одну маленьку пригоду, яку почув зовсім недавно від матері. Так, так, від цієї самої старенької жінки, яка й нині плаче при згадці про давно померлого чоловіка. В її кімнаті висить невеликий портрет вродливої жінки. Це кохана мого батька.

Важко переживши нерозділене кохання, батько покинув ті місця, де кожен предмет нагадував її, осів у глухому гірському селі, почав там учителювати й одружився. Взяв з собою тільки її фотографію.

Одного дня мати застала батька, схиленого за столом. Він так заглибився в думки, що не почув, коли вона зайшла. Підійшовши крадькома, щоб зненацька затулити очі й по-дитячому спитати: «А хто це?», вона враз побачила портрет вродливої жінки і сльози... сльози на обличчі чоловіка.

Батько зняковів, зім'яв у руці фото, механічно заховав у кишеню й поскаржився на головний біль. Але тут же побачив, як наївно звучить ця його неправда. Розказав усе дружині й віддав їй у руки свої святощі.

Мати мовчала весь вечір. На другий день, повернувшись з роботи, батько побачив над своїм столиком ту фотокартку. Це було над його сподівання. Він зірвав її зі стіни й хотів кинути у піч, але мати схопила його за руку.

– Вона згорить, а чи вигорить у серці?

– А як же інакше?

– Хай висить. Колись сам знімеш...

Батько зняв фотографію через багато років. Зняв, ніби ненароком, перед побілкою, і не вішав більше.

А після смерті батька мати дістала з батькової касетки пожовклий від часу портрет незнайомої дівчини, вічно молоді й красивої суперниці, витерла чистенько й повісила на стіні. Як пам'ять про початок повного сімейного щастя, довір'я, взаємного розуміння...

Ти ще ніколи так не розмовляв зі мною... Чому ти завжди мовчав і мовчанням роз'ятрював ревності? Пробач мені... Ні, навіть прощення не хочеться зараз у тебе просити... Може, якраз щасливою була та хвилинка, коли я порвала цю фотокартку на маленькі шматочки?

1958

Рододендри

Мандрую горами. Не поїхав у Крим, відмовився від сонячної Абхазії, зміняв плюскіт морського прибою на полонинський вітер у Карпатах. Я завітав у дивний край, що давав натхнення митцям, прийшов побачити його й створити пісню.

Край поезії, краси, мистецтва і талантів. Край екзотики, казок і легенд. Край дужих, гарячих і сміливих людей. Край, про який написано багато, а сказано мало. Хочу сам побачити його й оспівати.

З рюкзаком за спиною, з палицею в руці та з зошитом розпочатих пісень брожу Карпатами.

Вчора господиня ворохтинського готелю лякала нас поганою погодою. Невдалий прогноз. Дивіться, яке сьогодні сонце!

Вперед! Маршрут мій незвичайний: хребтом Черногори від Говерли – до Піп Івана. Я сам. Хочу бути наодинці з собою, хочу надихатися враженнями й не ділитися ні з ким. Належатиму тільки собі й природі. Щоб цикл моїх поезій «Черемошем грають хвилі» наситився запахом ялиць, щоб його обвіяли полонинські вітри, щоб задзвеніли вони, як чисті гірські джерела.

Наздоганяю групу туристів. Вони аж з Київщини.

– Ви не знаєте дороги на Говерлу? – питають.

Я ще не був на Говерлі, але вже настільки близькі мені гори, що сміливо заявляю:

– Так, дорога мені знайома. Я проведу вас нетрями, звіриними стежками, ви будете спинатися крутими пляями до найвищої точки Карпат, а звідти побачите всю велич української Швейцарії!

– Добре сказано, – хвалять туристи. – Справді – Швейцарія!

Вони приймають мене за місцевого.

Біля самого підніжжя Говерли нахлинув туман. Густих і холодний. Сповнилося віщування хазяйки готелю. І що тут дивного? Тут кожна людина чарівник. Тут знають те, що буде, і бачать те, чого ніколи не буває.

Мряка стає чимраз густішою й наче вата забиває рот, ніс, вуха. Моїх супутників поглинуло густе молоко туману, й вже їх не бачу, голоси звучать приглушено, а далі губляться. Зі мною тільки глухий шум, і годі розгадати, що то шумить: вітер, гірські кущі чи моя самотність?

Самотність? Це непогано. Я ж хотів бути сам. Доберусь до вершини Говерли – звідти мій маршрут.

Проте блуд повів мене іншими стежками. Не дивуйтеся, в горах я повірив у забобони. Мені враз здалося, що йду в протилежний бік. Хоч не вниз, а вгору, все одно можу поклястися, що Говерла якимсь чудом повернулася своїм куполом у безодню, і я дряпаюся до її підніжжя. Тепер уже не знаю, куди йду.

Мене зупиняють розкішні кущики високогірних квітів – рододендрів, що кривавими латками зачервоніли під ногами. Рододендри. Я не вперше їх бачу. Вдома у мене на вікні поряд з кактусами і аспарагусом цвітуть і вони – найстаріші квіти нашої планети. Вони не прикрашають кімнати. Мені іноді жаль було дивитися на сумовито схилені дзвіночки, що никнуть у тузі за холодними туманами, кам'янистим ґрунтом, гірськими суворими кряжами. У вазонах вони сірі й чужі. В горах не змінєш їх на найкращі оранжерейні троянди, бо прикрашають вони землю.

Я нарвав їх цілий букет й іду вниз навмання. Завіса туману стає прозорішою, нарешті мене обливає багрянець призахідного сонця. З рясною китицею високогірних квітів іду до колиби. Добре, що натрапив на житло. А мені назустріч ген від потічка, що цівкою біліє внизу, лине пісня:

Ой попід гай зелененький

Ходить мій миленький,

Затикав си за крисаню

Розмай молоденький...

Радію, що випадок звів мене з мешканцями гір. Знаю: заговорю з цим дзвінким голосочком, як давній знайомий.

З-під кучерів дивляться на мене темно-сині очі й допитливо чекають.

- Де я, дівчино?

- На Завуялі.

- Що це таке?

Сміх. Прозорий і чистий, як ота джерельна вода, що біля колиби стікає по дерев'яному жолобку. Дивимось одне на одного, чекаємо, в кого перше зникне усмішка з уст.

- Були там? - киває вона головою на вкutanі туманом верхи гір і показує на квіти.

- Так, ходив за рододендрами.

- Що? Та це ж рута!

- Хай буде рута.

- А ти там була?

Знову той самий журкіт сміху, тільки тепер я вчуваю в ньому іронію.

Переді мною струнка, як смерічка, свіжа, як гірське повітря, розкішна, мов квітка рододендру, дівчина.

- Що ти тут робиш?

- Бриндзу б'ю.

Свята простота. Чи ж вона має поняття про свою красу?

- А де ж Завуяле?

Дівчина показує рукою на стежку, що збігає вниз, і стає осторонь. Ні, вона не проведе, сам допитаєшся. Так говорять її очі – темно-сині весняні бриндуші.

– Як називаєшся?

– Так, як мама.

– А мама?

– Так, як я.

Я весь у полоні сьогоднішнього дня. Щоб він не закінчився завтра і післязавтра. І через тиждень.

Так мало хочу... Мешканці гір мають більше. Вони беруть собі гомін гір, шум смерек, збурене небо, пісню рік – як свою власність.

Я не зумію цього всього взяти. Аби хоч продовжити нинішню днину, нинішне враження... щоб записати.

Відпочиваю там, де чорт добраніч каже. Живу в людей, від яких дізнаюся більше, ніж із томів етнографічних збірників. Мій господар – старий лісник. Від нього записую легенди, яких нема ні в Гнатюка, ні в Шухевича. З вечора і до пізньої ночі слухаю його розповіді. Що б він не говорив, я в усе вірю.

Старий лісник знає, звідки взялось Морське око – холодне озеро на вершині Чорної гори.

– Розповів би, не ймете віри.

– Ні, ні! Розказуйте.

– Морське око – це велика сльоза лютого велетня Чорногора...

І далі я забув про оповідача, чую лише легенду, яка для цих людей, а віднині і для мене, є дійсністю і казкою.

...Уривисті скелі й темні ліси ніколи не бачили сліз Черногора, а тільки блискавиці із затуманених очей, тільки шматки розірваного чорного неба по верхах гір. Не чули сумирні смереки ласкавого шуму з уст велетня, а тільки лютий рев або глухе рокотання у могутніх його грудях. Боязко гомоніли бори, злякано перешіптувались і нагинались. На самих верхах горді гинули, покірні ж стелилися повзучою сосонкою. Безмежна була влада царя Чорних гір.

Аж ось у його володіннях з'явилася людина, що не злякалася незрівнянної сили велетня, рубала дерево сокирою і звивала свої гнізда під скелями, мов ластівка. Здивований Черногор зійшов до підніжжя гір, щоб зблизька подивитися на людину. Спитав грізно, впевнений у своїй силі:

– Хто ти такий?

– Господар гір! – почув сміливу відповідь.

Стрепенувся Черногор, але тут же зареготав, аж затряслися Бескиди, і крикнув глузуючи:

– То йди зі мною на двобій!

І вийшла людина на нерівний поєдинок з жорстоким велетнем.

У відповідь на сміливе слово покрит Чорногор густим градом обійстя і пасовиська людини.

Застогнала людина з жалю за знищеними хлібами й пашею, але не скорилася. Сходила вниз, зривала листя з гілок, годувала маржину.

Злий Чорногор наслав хижих звірів перерізати худобу. Заридала людина від болю, але не опустила й тепер рук. Щільно зачинила двері хатини і взялася за ремесло. Тоді Чорногор кинув вогнем на маленьке житло, і воно згоріло дотла.

Переможена людина впала на землю у безмежній тузі й розпуці. Засміявся Чорногор, громом зареготав з утіхи і зійшов подивитися, як умирає його ворог.

Нічого не залишилося в людини, крім крихти надії і маленької гілки в руках. І якраз тоді, коли велетень хотів ступити на тіло переможеного, заговорила гілка, заплакала, заридала, в мелодію перелила ту крихту надії, і розлилася пісня по зворах Бескидів.

Притих вражений чарівник, потім заметушився, кинувся за піснею, щоб убити те останнє, що залишилося в житті людини, ловив її між віттям смерек, вітром шугав за нею по яругах і ніс її перед собою, а спіймати не міг. Вона всюди звучала: тужливо, як шум гілок зламані смереки, весело, як джерело в скелі. Пісня линула до неба, проривала чорні хмари, сині тумани і була, як гомін гірський, що його не втихомириш, не спиниш.

Лютував Черногор, карав принішклі дерева за те, що стихли вони, слухаючи пісню людини, ламав скелі, бо серед них пісня лунала голосніше, але вбити її не міг. У безсилій злості й люті він зупинився на Чорній горі, всі хмари-бовдури і громи-блискавиці зім'яв у жмені, щоб кинути ними востаннє в людину, але пісня лунала все голосніше, а від неї, як від леготу, танули, м'якли градові хмари.

Заслухалися тумани в яругах, птахи вторували дивній мелодії, лагіднішали хижі звірі в барлогах. Людина покорила піснею все.

Зрозумівши своє безсилля, вперше заплакав Черногор. Велика сльоза капнула з ока велетня і плеснула об скелі...

Вірю. У все, що б ти не розказав.

Бо для того, щоб пізнати цей край, треба вірити у казку. Тут люди дійсність окутують у фантазію, реальне й фантастичне сприймають з однаковою впевненістю.

Старий лісник знає, наприклад, що незабаром рубачі перестануть спускати ліс жолобами. Це важко. Дерево треба зрубати, пустити в жолоб, а потім тягти трактором, а то й конем до Черемошу. А буде так: побудують вежі на верхах, а звідти підуть міцні линви на сплав. Такими дорогами йтиме дерево.

Вірю. Буде механізовано експлуатацію лісу.

Старий знає, що до рубачів приходять нявки. Вони співом заманюють рубачів у нетрі, й ті більше не повертаються до своїх колиб. Лісник сам бачив нявку, коли був ще молодим.

І це правда. Я також бачив її на Завуялівській полонині.

У все вірю. Через казку я пізнаю життя.

Вранці вибігаю з низької лісної хати і на повні груди вдихаю свіже, напоєне запахом хвої повітря. Переді мною розгойдане нечуваним штормом і застигле в одну мить море. Мене заворожує ця дика і могутня краса природи. Хочу бути дужчим, хочу бути велетнем, щоб краще відчути її.

Села не видно. На зелених куполах горбів, притулившись спинами до схилів, то тут, то там видніють з-поза пишних крон черешень латочки гонтових дахів, а подекуди тільки високе вориння виявляє присутність чийогось житла. Біля хат клаптики скопаної землі, а решта багатства – непрохідні ліси й полонини. Чим сильні ці люди? Може, таки тією піснею, яка допомогла їм вистояти перед злими силами природи.

Вчуваю звуки цієї пісні щоранку. Вона вже бринить у моїй душі, народжує слова. Я ще її не знаю, але чую, що вона поруч зі мною – моя пісня про гори. Знайду, спіймаю і розпливусь у ній раннім серпанком по горах, переминюся в швидкий потік і побіжу, поскачу по каміннях, розіб'юся на водяний пилок на водоспадах або стану жолобцем біля джерела. До мене щодня підходять люди пити воду, щоранку буде цілувати мене дівчина із Завуялівської полонини.

Через казку я пізнаю поезію цих людей.

Я знову на полонині. Мені треба почути пісню, вслухатися в неї. В найпростішому виконанні моєї знайомої вловлю затаєні ноти, серця пісні діткнуся. Зумію, бо знаю, як вона народилася. Я підготовлений до цього.

А тоді створю свою пісню.

Дівчина зустрічає мене радо. Вона сьогодні не розмовляє загадками. Звуть її Оленкою. Наливає в горнятко молока й подає мені. Молоко пахне овечою вовною.

Цей запах нагадує мені дитинство. Я ж бо родом з Покуття. Ми з Оленкою майже земляки, нам легко буде порозумітись.

Вона запитує, хто я і звідки. Бачу, як густі брови зводяться від здивування і тут же розпогіднюються.

- І живете там?

- Ні. Тільки інколи приїжджаю.

Теплий полиск померк в очах дівчини, але ненадовго.

- А гуцулки танцюєте? - питає задьористо.

- Трохи танцюю.

- Трохи - для бідних... А пісні наші співаєте?

- У тебе навчуся.

Оленка підводить на мене свої темно-сині бриндуші й лукаво поглядає.

- Ви - вчений?

Не знаю, що відповісти.

- Вчений, - вирішую.

- І я маю десять класів.

Дивуюся. Чому ж вона тоді бриндзу б'є на полонині, а не вчиться.

- А хіба ви тут будете за мене?

Чому - я? Найдеться, кому. Невже Оленці не хочеться вчитись?

– Хочеться.

– То покинь свою полонину і йди.

– О ні...

Вона обвела поглядом гори, у мрійливій задумі опустила ліктями на траву й сама до себе прошепотіла:

– Ні, ні... Вчитися, може, й буду, а полонини не покину.

Від цього «ні» в моєму серці пригасло те романтичне піднесення, яким я жив цих кілька днів у горах. Від цього «ні» повіяло патріархальною відсталістю. Я не за те, щоб молоді люди обов'язково покидали батьківське гніздо, але нова, сучасна людина повинна бути морально готовою розпрощатися з ним.

А Оленка то заплітає, то розплітає довгу й товсту вужівку-косу, а темно-сині очі заволоклися мрією.

Про що мріє вона? Як розгадати?

Оленка співає. Співаючи, вона дивиться на мене, та, мабуть, не бачить нічого, крім музичних образів, створених її уявою. Лине пісня за піснею. В Оленки театральна невимушеність, чудовий слух і голос, але це ще не все, чим чарує вона не тільки мене, а й простір полонини, квіти, серед яких сидить, підігнувши ноги, потічок і синій смерековий бір, що притихли, заслухавшись.

Намагаюся зрозуміти, але попередня розмова і нова думка заважають слухати. Чи доцільно, щоб талант залишився невідомий людям? Адже людина-творець – не пташка. Їй замало власної пісні, їй треба визнання. Народ виділяє з-посеред себе здібніших людей, які репрезентують його іншим народам, світові. Такими були шотландський Бернс, буковинський Федькович, воронезький Кольцов і взагалі всі видатні люди. Таким шляхом іду і я, бо, ставши вище, я зумів зрозуміти казку життя людей для того, щоб проспівати їм їхню пісню.

Зумів зрозуміти? Так чому ж отої найбільш затаєної ноти, серцебиття пісні зараз діткнутися не можу? Вона, близька й невловима, відбивається луною від мого

здивування: чому Оленка співає тут, хто її слухає, чие визнання буде нагородою за її талант?

Я не можу збагнути найтонших нюансів мелодії, не можу знайти зараз ключа до своєї власної пісні, яка, здавалосьь, учора от-от сама зірветься із сповненої нових вражень душі.

Чому якраз ці почуття заважають?

Оленка співає. В неї це виходить так природньо, як звичайна розмова. Вона не знає ні своїх здібностей, ні своєї краси. Тут їй не можна залишатися. Доїти овець і корів, бити бриндзу, чистити стаю від гною може хтось інший. Так співати може тільки талант.

Кажу їй про це. Вона сміється і замість відповіді просить допомогти зцідити з казанів жентицю. Мене дратує така надмірна простота й несерйозність в розмові. Але допомагаю. Оленка зовсім близько біля мене, я чую її подих. Вона ставить казан на землю, мов чарівниця, впивається в мене шаленими очима і чекає. Ніби говорить: «Я твоя пісня, ти знайшов мене».

У забутті пориваюся до неї й одразу ж зупиняюся. В очі мені впадає її забруднена на грудях сорочка, зачовгані в траві ноги, довгі, як у скрипачки, пальці з потрісканими пучками, тугий стан, підперезаний старою запаскою. В уяві переодягаю її в найкраще плаття, закладаю їй коси по-японськи або втинаю їх, і кучеряве чорне волосся спадає завитками на плечі. Таку хочу обняти. Вона на сцені, глядачі, затаївши подих, чекають її пісні.

Немає пісні. Оленчині очі наливаються смутком, смуток змінюється холодком і врешті байдужістю. Вона говорить щось зовсім недоречно:

– А ви знаєте, я не люблю курортників.

З долин наповзає фіолетове надвечір'я. Гіркота разом з присмерком осідає в моїй душі. Я не знаю, що саме, але втратив щось сьогодні. Якась перепона не дозволила мені вловити мелодію гір і відчужила від мене запашну полонину, на якій квіткою рум'яного рододендру цвіте загадкова Оленка.

Просиджую до пізньої ночі над розкритим зошитом і не можу записати жодного слова. Цвяхом вбилася думка в мозок: «Чому я став їй раптом чужий? Чому від того зневажливого слова «курортник» пропала казка, яку я виплекав в уяві?» І вже по-іншому видніють гори, залиті місяцем, і легенда про Чорногора звучить не так, і Оленка більш не здається мені мавкою, а її «ні» заперечує й осуджує щось у мені самому.

Старий лісник встає ще задовго до світанку. Він збирається в Буркут на сплави. Я йду з ним. Сподіваюсь почути від нього хоч би одну легенду, щоб знову ожила переді мною своїми чарами казка.

Але лісник тепер говорить тільки про ліс. Хочу вловити в розповіді старого щось казкове, як колись, і тут же відчуваю, що мене цікавить тепер не казка, а його глибоке знання лісової справи. Він розуміє деревину, знає, чого вона потребує, про дерево говорить, як про людину. Довідаюся, наприклад, що дуб любить сусідство таких дерев, від яких він вищий хоч на вершечок, а ялина навпаки – ховається від сонця в чужу тінь. І люди є такі: сумирні й горді.

– Оце вам дуб, а це дубиця, – показує лісник на два однакові дерева. – Га? Як відрізняю? А так, як дівку від парубка. Дубиця швидше опускає листя і швидше обсіпається.

Лісника турбує те, що вирубки не засаджують негайно лісом. Постоїть отак пару років, і тільки ялівець там ростиме, бо, крім різних хвороб, у лісі живуть ще й злі сили, від яких не лише рубачі, а й дерева гинуть.

Дивуюся й лякаюсь, що мене зараз цікавить не екзотика, а звичайна проза.

– Ви знаєте про ліс, напевно, більше від деяких лісничих, – кажу до лісника.

– Може бути... Від таких, що за деревами лісу не бачать. Ліс темний, але тільки для темних людей.

Зрозуміло, що старий не сказав цього в мою адресу, але я відчув, як ураз спаленіло мое обличчя. А може, це я за деревами не бачу лісу, для мене він темний? Може, це я за казковими уявленнями не зумів побачити людей, їхньої праці, їхньої пісні?

Ще раз прошу лісника розповісти легенду про Морське око. Ще раз слухаю і вчуваю в цій казці нову істину. Пісня, з якою перемогла людина сили природи, – праця. Може, тому не зрозумів я пісні Оленки, що не знаю її праці, що стара запаска й зачовгані в траві ноги не дали мені наблизитись до неї. Може, тому що сам звук вдягати свої пісні в театральні шати? Може, тому я вивчав життя з казок, а не пізнавав його в праці? Може, тому захотів вирвати дівчину з її ґрунту, щоб чути від неї мелодії, які мені доступні?

Сумніви мучать мене. Борюся з ними, виправдовую себе, а вони вперто нашіптують: «Ти тут чужий».

Разом із світанком ми біля Буркута над Шибеним озером. Водоспад смерек рине зі стрімких схилів кучерявим шумовинням у зелене озеро. Тихо, нечутно прорізує водну гладінь і падає на саме дно перекинутого неба.

Шлюзи ще закриті, та плотарі вже зганяють сон з поверхні озера. Вода починає брижитися, хвилюватися, передчуваючи, що нині вирветься на волю з люттю, з клекотом, нестримно.

Внизу, за шлюзами, лежать на поверхні мілкого Черемошу готові плоти-дараби. На них, за кермами, стоять плотарі – дужі, впевнені, рішучі. Перед ними – круте русло Черемошу, стрімкі скелі, повз які, не черкнувшись, мусять пройти плоти, водоспади, на яких з розгону по шию треба зануритися у воду й не дати себе змити течії.

Шлюзи відкрито! Мов дикий звір, спущений з ланцюга, рветься в отвір вода. Покриває плоти, рве їх, ніби соломі, б'є в спину плотарів, хоче змити їх, а ті борються за кермами на життя і смерть. Переможений звір, переможений Чорногор. Перша дараба виринає з бурхаті й зникає за горою.

Чую, як хтось починає глузувати в мені з мене самого.

«А це також казка? Ось перед тобою твій Черемош, про який ти складаєш пісню».

«Не складаю, – борюся перед своїм другим «я», що виросло в мені з моїх власних сумнівів. – Я не вловив мелодії».

«Бо ти боявся брудних від праці рук, а щоб не дотикатися до них, придумав теорію: талант для слави! Щоби творчість людей мав змогу вивчати зі сцени, а не з життя. Бо воно часом рапаве, чорне, запилучене!»

Хто це говорить у мені? Я прийшов сюди, сповнений мрій, мелодій і поезії. Хто заліз у душу й вигризає все це без жалю?

«Талант для слави? А в цих людей, що на дарабах, нема таланту? То візьми їх на сцену і на бутафорній ріці хай ведуть вони паперові плоти, щоб доступнішою була тобі казка Черемошу!»

«Та досить!»

«Дивишся і не віриш, що хтось віддає свій талант людям, не думаючи про себе? Оранжевий рододендр...»

«Хто руйнує мій спокій, відпочинок?»

«Спокій? То складай пісню про спокій, а не про Черемош... Ти побачив потічок і назвав його рікою. Ти пройшовся верхами Чорногори й назвав її Швейцарією. Ти побачив людей і назвав їх чарівниками. Що знаєш ти про цих людей і про цей край?... Ось де народжується пісня, якої ти не міг вловити. Ось як грають хвилі Черемошу! Ти вривався коли-небудь так у життя, як ці плотарі – в кип'ячу бурхатість?»

Мовчу. Я починаю розуміти силу й безсилля, поезію і марнославство. Рву на шматочки зошит розпочатих пісень.

Рано-вранці приходжу ще раз на полонину. Розкажу Оленці про те, що зрозумів за ці два дні.

Чую пісню. Оленка подоїла овець, і її пучки ще терпнуть від втомлюючого циркання. Вона зцідила жентицю, сушить будзи на сонці й співає. Не на сцені, не напоказ, не за оплески.

Я підкрадаюся, щоб побачити її на самоті. Але вона не сама. Біля неї той, хто не уявляв собі її ніколи в пишному платті, хто розуміє її працю й пісню, хто любить

свіжі високогірні, а не оранжерейні рододендри.

Бачу, як обнімає парубок красуню, як впивається вона в його губи й знемагає від щастя.

Мені не соромно, що підглядаю. Я починаю по-новому розуміти філософію життя.

Прощаюся з Карпатами. Не несу з собою ні одного записаного слова. Йду хребтом у напрямку Піп Івана й милуюся рододендрами, хочу запам'ятати, як цвітуть вони на кряжах.

Я приходив сюди, щоб узяти крихітку того, що беруть тут люди як свою власність, і на цьому матеріалі створити пісню. Але не беру з собою тієї крихти. Крихта – для бідних. На ній не створиш пісні.

А все-таки, що ж несу?

Багато. Нове розуміння краси.

Я ще приїду до тебе, моя Черногоро – веселко над рівнинами. Приїду без казкових ілюзій, не на відпочинок, а як плотар, рубач, вівчар. Сьогодні я закохався в тебе. А колись нап'юся до захмеління твого життя, твоєї молодості.

1960

Мить краси

Мені давно хотілося побачити хоча б на одну мить всю красу світу в одному фокусі, щоб пізнати її.

Буваючи на самоті, я думав іноді, що зрозумів красу, та завжди ніяковів, коли вона поставала переді мною у своїй незбагненній вічності. Мов розбурхане вночі море, що стихає перед світанком.

Мені давно хотілося побачити безгоміння степів, тисячобарвність неба, стоголосість гір і безмежну розмаїтість краси людської – в одному фокусі, на одну хоча б мить. Те, про що марило мое дитинство, те, що тривожило мою безсонну юність, те, що пізнало повноліття, в одній картині природи, в єдиному творінні людських рук, в одному обличчі. Так – в обличчі, в цьому дивному дзеркалі краси всесвіту.

Я довго шукав його. В картинних галереях, у стосах книг, у своїй власній уяві, серед людей. Воно було мені потрібне, як стимул до праці, як ключ до пізнання.

І нарешті я побачив його там, де зовсім не сподівався бачити, – над морем, серед сотень облич.

Мій сліпий друг якраз розповідав мені тоді про красу останнього його зримого дня, про очі жінки, яку бачив востаннє. О, як він пам'ятав цей день, ці очі! Він говорив про них, як про твір мистецтва, і пишався тим, що зберіг ту красу на все життя для себе.

Я по-блюзнірськи заздрихав йому. Мені теж хотілося осліпнути від однієї миті краси.

І враз... На камені, неподалік від мене, сиділа дівчина в голубому платті – невідомо, звідки й коли прийшла сюди, – сиділа й замріяно дивилася, як тріпоче підвішена на сонячному промені чайка, як падає в солону кип'ять і виринає зі здобиччю, радісно кигикаючи.

Я не зводив з неї очей, затамувавши подих. Ревниво поглядав на інших чоловіків і радів, що ніхто, крім мене, не помітив її, і обурювався в душі, що не помічають цієї краси сотні байдужих очей.

Але ж і я, і я не знаходив її до сьогодні!

А дівчина не бачила нікого – морський вітер дотикався до її обличчя м'якими пучками, лопотів оксамитовою пеленою біля її вух, – нікого, крім чайки, що обривалася з сонячного променя і падала на хвилі. І мабуть, тому що дівчина вміла бачити цю чайку, була такою чарівною. Можливо, і мій друг, якби мав зір, пізнав би тепер нову красу, яка затьмарила б чари останнього його зримого дня.

Сліпий спитав, чому я раптом замовк, я стиснув йому руку – тихо, тихо! – і він зрозумів.

– Ти знайшов?

– Так...

– Нещасливі ви, зрячі. Завтра інша краса витіснить твою нинішню мрію. Я ж бо свою на все життя зберіг.

Минали хвилини чи, може, години, я благав її: «Поглянь на мене!»

Вона відчула мій погляд, повернула голову і сказала, кивнувши рукою на море:

– Дивіться!

І я тепер уперше в житті побачив розсіпані по морю сонячні озерця, міради різнобарвних сонячних озер.

Це було друге відкриття краси світу, це був другий мій фокус краси всесвіту, і я збагнув, що відтепер мені було дано бачити їх тисячі в своєму житті.

Я не розпитував дівчини, звідки вона, боявся, що від моїх слів згасне краса її очей, відлетить чайка, ображена, а те невловиме щастя бачити це все пропаде, мов бульбашки перламутрової води в піску. Коли оглянувся, дівчини вже не було, вона зникла, наче привид, і я тоді закликав це місце: «Ти вернешся сюди!», я тричі по три закликав цими словами камінь: «Ти вернешся сюди!»

...Уночі розбурхалось море, і я не спав. Цілу ніч розмовляв з дівчиною.

«Я шукав тебе весь вік. Відколи вперше дізнався, що ти є на світі – моя велика краса. Ти вернешся, щоб я пізнав тебе до кінця, наситився твоєю красою».

«Не поспішай узяти від мене все за один раз. Та це і неможливо. Я – вічне твоє щастя пізнання, і мене ти будеш знаходити й відкривати все своє життя».

«Ні, я хочу знати тебе одну, так, як мій друг».

«І більше нічого? Твій друг осліп».

«Я хочу припасти до тебе, мов до квітки».

«Я – лише перша квітка на твоїй леваді. Будь обережний. Коли згинаєшся за однією, бійся стоптати десять, бо всі вони твої. Я показала тобі лише стежку на леваду».

А море скаженіло. Море всмоктувало в себе темряву, облизувало хвилями поворонене нічним холодом небо, хотіло припасти до його краси. Але тепер було темно, а вдень сліпило сонце; люте море, яке ніколи не бачило неба, таранило берег, мстилось невинному.

Та коли облизаний хвилями небозвід піднявся вище і зійшло сонце, море втекло від підніжжя будинків і ремствувало десь там, далеко внизу. Я вибіг на берег і дивувався, як ніяковіло море під сонцем, нишло сумірною синню, несміливо брижилось білими баранчиками під сонячним безмежжям.

І я ще раз побачив на ньому сонячні озерця, і я був тепер сильніший від моря.

На камені дівчини не було. Але я бачив сонячні озерця, які вона мені відкрила, а за озерцями простилались голубі дороги пізнання краси світу, якими я піду за новими знахідками прекрасного.

Мій сліпий друг сидів на просяклому ранньою вологою піску. Він упізнав мене по моїй ході й переможно звів угору свої великі більма.

– Нема? Не можеш пригадати навіть її очей?

Він ще щось говорив, та я не чув. Мені хотілося здерти з його очей полуду, щоб він побачив сонячні озерця.

Тепер я не заздрив йому. Я плакав над ним і благав свою долю і своє сумління, щоб не дали мені осліпнути ніколи.

Відплата

Коли почався качиний сезон, я згадав свого старого друга, завзятого мисливця, – колись ми з ним не одну ніч прочатували на Заболотнівських озерах – і поїхав до нього кликнути на ночівку.

На мое здивування, він відмовився йти.

– Невже ти покинув цей спорт?

– Не спорт, а звичайнісіньке вбивство, – відповів мені мій друг. Мовив це він з якоюсь незрозумілою для мене гіркотою, та зразу ж, мабуть, для того, щоб я не звинуватив його в сентиментальності, додав: – Спорт, кажеш... Спортом і досі називають також мордобій... Але мені тепер інше згадалося. Хочеш, я розповім тобі те, чого не знає навіть моя дружина. Можливо, після цього і ти не підеш на качок, а стрілятимеш завтра по картонних мішенях. Ото – спорт...

Це сталося того найгарячішого в моєму житті літа, коли за страшну, здається, кару вигоріла довкруги мене, куди не кинь оком, трава, і я залишився один серед пустелі – самотній, як скіфський ідол на степовому розпутті.

А втім, воно й не так. Трави не було тут уже тисячоліття, ніколи не жили тут люди, та спочатку я не почував себе самотнім, навпаки – був захоплений екзотичною красою каракумських степів, по яких мандрували бархани у розпалені безвісті, мов каравани втомлених верблюдів. І колючки, рідко розсипані по пісках, були мені мало що не пальмами, а мій намет містом... Я зв'язався по рації з Небіт-Дагом, і сюди мали незабаром прибути туркменські робітники, щоб розпочати підготовку до прийняття партії нафтовиків. А поки що я коротав час на полюванні.

Сказати правду, десь глибоко в душі я ненавидів цей, як ти кажеш, спорт, хоча й не пропускав ні одного мисливського сезону. Глухе почуття жалю завжди ворушилося в свідомості, коли я піднімав з болота вбиту крячку або взимку ще

теплого зайця. Загортав ногою ту цятку крові, що залишилась на снігу чи на болоті, наче ховав її перед власним сумлінням, і по-дитячому наївно думав тоді про маленьких зайченят, про самотнього селезня, який не застав у гнізді своєї подруги. Власне, як мисливець, я був байдужий до вбитих, жалів осиротілих.

Полювати в пустині було морально легше. Можливо, це й не так, та я помітив тут якесь притуплення сімейного інстинкту у тварин. Не зустрічав пташиних гнізд, зрідка проходили поодинці сайгаки – не табунами. Не дбали, звісно, про нащадків ящірки, змії пожирали своїх малят, ба навіть залітні качки недбало загортали яйця в пісок і летіли далі, а пташат вигрівала пустеля.

Я з жалем дивився на звірків, пташат-безбатченків і не шкодував дорослих: спокійно зводилась на них моя рушниця.

Одного дня я побачив нову здобич – степового орла. Він сидів на невисокій сопці, сторожко витягнувши шию, і вперто вглядався у моє житло. Змахнувши крильми, орел рвійно піднісся в небо і повис у зеніті над моєю головою. Вбивати його не було сенсу, але тут я згадав: моя дружина просила привезти їй з пустелі хоч який-небудь сувенір. Так ось він – опудало царя птахів або хоч орлине крило.

Орел непорушно ширяв над моєю головою, придивляючись до мене злими очима. Ці очі нагадали мені ненависний погляд удава, якого я убив кілька днів тому за сопкою, – як багато хижого інстинкту дала своїм мешканцям ця дика пустеля і як мало материнського! – я підвів угору рушницю і вистрелив.

Орел падав, звівши крила до неба. Він упав поблизу мого намету й закричав. Це не був той звичайний орлиний клекіт – так могла кричати тільки людина, благаючи допомоги. Я здригнувся весь і не намілювався підійти до того місця, де конав птах, підвівши в небо голову.

Це трапилось уранці. Перед обідом, коли мене в душному, мов лазня, наметі зморив нарешті неспокійний сон, почувся стрімливий шум у повітрі. Я схопився з постелі. Напевне, літак – скине воду і продукти. Вискочив надвір і сахнувся: могутній орел, чи не вдвое більший за того, що лежав мертвий на піску, кружляв на висоті десяти метрів. Побачивши мене, він рвонувся угору і застиг, злегка повертаючись на одному місці, ніби підвішений на скрученому шнурі.

І тут я зрозумів, що вбив нині орлицю. Убив матір, дружину, і ось удівець прилетів, щоб помститися. Мені треба було оборонятися і вчинити цим самим ще один злочин. Орел порве мою палатку і все одно вступить зі мною у двобій. Я кинувся до намету, схопив рушницю й вибіг. Тим часом птах упав каменем на землю, спіймав у пазурі мертве тіло своєї подруги й важко піднявся з ним у повітря. Низько пролетів понад пустелею й сів на сопці – там, де кілька годин тому сиділа орлиця. Запізнився. Може, орлят годував або шукав якоїсь поживи, щоб пригостити подругу.

Тепер сидів чорним силуетом над розпростертим трупом, горбатою тінню вирізьблювався на розпаленому тлі неба – непорушно і скорботно.

Я зайшов до намету, узяв книжку в руки, але не читалось: крізь відхилену пілку виднівся темний силует; я вийшов, вистрелив у повітря, щоб сполохнути орла, та він навіть не поворухнувся.

І тоді я вперше відчув мертвоту пустелі. Напевно, я вбив щось світле й живе в самому собі, бо аж тепер побачив, що довкола нема ні стеблинки пирію чи осоки, а тільки мертва колючка, тільки мертві піски повзуть барханами до розпеченого обрію. Я сам убив життя пустелі.

Орел сидів на сопці і другого, і третього, і четвертого дня – живим докором мого сумління. І я пішов до нього, я не міг більше дивитися на його муку, хоч і не вірив, що він буде їсти консервоване запашне м'ясо, яке я взяв з собою.

Долоню пік метал рушниці, я підійшов зовсім близько, змахнув рукою – орел не рухався.

Він був мертвий.

Я поклав біля підніжжя сопки свою рушницю і подався назад – нестерпно самотній.

За рік, коли в пустелі вирости перші нафтові вишки, я повернувся додому. З дружиною ми живемо – хай позаздрять інші. Тільки з того часу і донині дивна тривога лягає тінню проміж нас. Часом серед ночі пробуджуюся від страшного передчуття, пориваюся до ліжечка дитини й наслуховую, як воно дихає, потім крізь темряву придивляюся до обличчя моєї коханої, і тоді мені згадується

горбатий силует орла над розпростертим трупом орлиці.

Я буджу дружину, щоб переконатись, що вона е...

А мисливство – само собою – покинув назавжди.

1963

Тополина заметіль

Моїй дружині

Над моєю весною звіялась тополина заметіль. Мініатюрні парашутики несуть стиглі зеренця у літні безвісті. Сідають на карнизи, на квітники, на голови людям. А деякі і в родючу землю кануть.

Наді мною шелестить стиглозеленим листям моя тополька.

Посадилась вона без мене, та я підливав її березневими сльозами мого дитинства, зігрівав квітневим теплом ранньої юності, живив травневим щастям мого кохання.

І виросла вона...

Поруч зі мною під тополькою сидиш і ти. Напровесні, коли наше деревце лише брунилось, несміливо кучерявилось першими листочками, ми мріяли про нинішню тополину заметіль.

А нині якось дивно.

І тривожно. Летить пушок, а ми не знаємо, чи зійдуть зеренця.

Та зйдуть вони чи не зйдуть, а наших голів чіпляються, і здути їх ми вже не в силі.

Нам не сумно. Тільки трохи тривожно перед літом. І тому ми хочемо повернутися до пори весняної брості й спитати себе самих, чи радіємо ми тополиною стиглістю?

Тільки нині.

Бо завтра вже буде літо. Буде й спека, і живодайні дощі. І грози, і град. Все буде. І ми йдемо у літо, хочемо йти.

А нині я дякую тобі, мій друже, за те, що не боронила мені шукати серед моїх весен рос для нашої топольки, що підливала її своєю вірою, коли суховіяли сквари, і раділа разом зі мною весняними зливами.

Шумить наді мною стиглозеленим листям моя тополина. Чей не красується вона серед безконечного ряду своїх подруг. Скромно шелестить і дивиться кроною в небо. Рости ще їй та рости треба.

Летять на парашутиках зернини в літні безвісті. Чи достигли вони, чи, зав'ялі, зірвались? Яка з них зійде і стане деревцем?

Над моїм світом догулює тополина заметіль – знамення літа.

1963

Весільна

Дід Плятко не міг знати, чи вже стемніло, – в його очах навічно сіла глупа ніч, – але на перестиглі трави впала щедра волога, і замовк уїдлиий перепел, з низовин потягло джерельною прохолодою – знав дід Плятко, що вже повечоріло, тож наслуховував: повинні прийти косарі на ніч, учора новий лісничий толоку

скликав.

І вже тупають десь там, в долині, де журкотить льодова Жонка: то, напевно, косарі йдуть – буде нарешті косовиця. Вийшов дід із своєї колиби – він ще дужий, сам бриндзу б'є, – зупинився і слухає, щоб по кроку впізнати, хто йде. Може, Ілько Кінаш? Донька Катерина звечора сніданок готує та й надіється, що хоч тепер зайде Ілько до хати, хоч на старість зайде...

Чує дід: під горбом, біля Катерининої хижі, гомонять, – впізнає Якуб'яків голос:

– Мочерначко, – питає лісник, – чому дах не полатаєш? Маєш уже чим.

– Боюсь, ади, щоб град дранку не побив, – відповідає зухвало Катерина, ей, але якби-то хто знав, чому їй руки опустилися, чому нема охоти й хату покривати... А втім, – знають.

Дідової колиби не минають косарі, тут і ночуватимуть – хто всередині, хто надворі, – будуть курити, розмовляти, сопілку слухати. Та ніхто не згадає про дідову сліпоту, най буде, як він сам каже, – від старості осліп.

– Заграйте, діду, – просить хтось із косарів. – Онде внучка ваша сидить на порозі, пора їй і весільної заграти...

– Кожному цвітінню – своя пора, – відповідає дід. – Але я своїм ще весільної не грав... Ти тут, Якуб'яку? – повернувся старий до гурту. – Не знаєш, прийде Ілько?

– Мав би прийти. Всі лісники повинні бути.

Старий підвівся.

– То ви спить собі, хлопці, в колибі... Я до Катерини ночувати піду, – сказав і жваво потюпав униз.

Вмерла коротка ніч, розплилась шовковим прядивом над Жонкою, вдарив перепел у дзвін – де ж косарі? Польові коники вже дрібно січуть достиглі стебла, та впоратись самі не можуть; де ж косарі? – лементує перепел, та раптом змовкає. На Маковиці густо заклепали молотки об тонкі жала кіс, розсипався

металевий дзвін дрібним пилом по сіножатах; косять, косять! – зареготався перепел з утіхи, і стрепенулась Катерина Мочерначка.

– Готуймо, Олено, швидко сніданок... Швидко, Олено!

– Ой, мамо, мамо...

Катерина дбайливо заховала свинину під хустку й вибігла стежкою нагору, пішли косарі журавлиним ключем: ш-ша, ш-ша, ш-ша! – сполохані бджоли роем над головами, і коники табунами вбоки, куриться росяна перга, Катеринині очі общупують кожну потилицю: нема Ілька...

Чому? Чому він досі обминає її десятими стежками, сиві ж пасма ховає Катерина під хустку, нема вже чого тепер боятися Ількові, а він таки не прийшов на косовицю.

– Ілько в обхід пішов, – розгинається Якуб'як. – На Погар, чуеш, Катерино?

Чує Катерина. Далеко Погар, а в Ілька нога хвора, і лісничий не знає, бо новий у них, от застрягне десь у вивозах, чого ж його самого пустили?

– Казав, що мусить на посадку глянути, – співчутливо подивився Якуб'як на відцвілу красуню Катерину.

І вже їй не до сніданку – впасти може Ілько по дорозі, прикуріла підпалка в казані, покликала дочку: готуй сама сніданок, бо я на Багровець маю побігти; знає Олена, що не на Багровець, але бере кавуш і мішає підпалку. А Катерина побігла, і ще крізь вікно бачила дочка: на Погар подалася, і жаль Олені маму, і рада, що старість роками не міряється.

А Ілько вже пройшов через ліс, нога все більше нила: давним-давно, ще за ковпаківців, поцілила його німецька куля, перебила сухожилля. Та поки був молодший, якимось ходив, а тепер гнити почало, але нікому нічого не каже, бо встановлять інвалідність і на пенсію пошлють. А тоді ліс осиротіє, таки насправді осиротіє ліс, – переконував себе Ілько, – хто ж без нього догляне саджанці на Погарі? Та добре знає, що сиротою залишиться він сам, і сюди приходитиме хіба тільки гостем. І дерева, яким він зараз господар і суддя – оцьому жити, а тому ні,

– байдуже поглядатимуть на зайду, не підійде олень їсти сіль з його рук, і ведмідь зареве на нього – непрошеного гостя. Як тоді жити самому? І саджанці на Погарі всохнуть: їх ніхто не догляне так, як він. Бо в кожного є жінка, діти, а в нього – тільки ліс.

Ілько вийшов на Погар і схилив голову над лісовим цвинтариком: злочинна людська рука спустошила тут життя. Дерево трупіше на землі, лежать нікому не потрібні мерці, вміли зрубати, та не змогли стягти звідси ялиці, і назвали люди дикий цвинтар Погарем – згариком, і кублились на ньому тепер лише гадюки, а небо хмурилось тут завжди, дивлячись на людське безглуздя.

Та вже почали тягнутись до сонця молоді смерічки, воскресає зруйноване життя лісу, якби ще так людське воскресало. Тож легше було Ількові йти на Погар, ніж на Маковицю.

Як ще був парубком, то мріяв лише про рушницю, бо на поле надії не мав. А рушницею можна було прогудуватися. І таки за ягоди настав грошей, купив у жаб'євського корчмаря австрійський манліхер, який гепав, мов гармата, і кабана вбивав наповал за першим разом. Поліцаї не могли впіймати Ілька зі зброєю, ховав він свій манліхер на ніч у сіно, а тоді сам до Катерини йшов на високу Маковицю і любив – один Господь знає, як любив Ілько Катерину. Настав грошей за кабанячі шкури, якраз стільки настав, що на штраф, коли поліцаї таки його спіймали. Тоді подався в Уторопи на соляні бані, бо ж треба заробити, не проживеш з Катериною на ягодах. Через ту сіль до тюрми вгараздив, а коли повернувся, Катерина вже була з дитиною.

Оскаженів Ілько, увірвався до хати... «Прости, Ілашку, не любила я його, геть прогнала по першій ночі, прости, що не встояла, але дитину вбити не могла». Закричав Ілько: «То я уб'ю!» – схопив ту дитину, як цуценя, за ніжки, та руки ув'яли – не погубив і в гори подався, у високі гори, бо ці змаліли, впали ниць від сорому.

Божеволіла Катерина, про Ілька чутки не було, гуляла Катерина з розпуки, сплакав дід Плятко свої очі і сліпнути став, на всю околицю гульбища справляла Катерина, а заміж не виходила: не треба їй нікого, навіки не треба.

Повернувся Ілько і таки зайшов. «Гуляєш, Катерино?» – «Гуляю, Ілашку, публічуся, щоб ти не жалів за мною. А хочеш, то ночуй у мене також».

Побив тоді Ілько Катерину. Вранці люди побачили її – спустошену й посивілу. Більше не гуляла Катерина.

Знищили люди ліс на Погарі, та ось закучерявились до сонця молоді смерічки, буде ще молодість на цвинтарищі, буде... Защеміла нога, сперся Ілько рукою на землю, приліг долілиць. Біля нього молодилися свіжозелені нащадки спустошеного лісу, «а в нас з тобою, Катерино, лише хрести та хрести попереду...»

А чому так? Чому з усіх високих гір став Погар його останньою висотою? Підвів голову: за узвозами зеленіє Маковиця, підперла круглою головою небо, чи ж то вона виросла за той час, що не бував на ній, чи така, як була, тільки він змалів за ті невітні й безплідні роки? Коли він ступав туди ногою?

Згадав тепер Ілько все життя від початку і до різкого болю в голові втямив: адже все, що робили його руки й мозок, чим билось серце, – все це було для неї. Манліхер, соляні бані, тюрма, розпука, люті, побої і ці саджанці – все для Катерини. Тільки без неї... На пустирях садив життя, а серед свого власного – пустир.

Схопився, кинувся вперед, щоб іти, і схилився до землі від болю. Треба відпочити.

Завмерла Катерина: лежить Ілько на землі, побігла. Губила за собою роки і розсівала павутинням сивину.

– Ілашку! – почув над собою знайомий дівочий голос. – Встань, я допоможу тобі зійти. Лиш не жени мене тепер, Ілашку...

...Застеляла Олена стіл замість мами; товстелезними вужами мліли на сонці росяні покоси; ставила Олена харч на стіл замість мами, й просила діда заграти косарям.

Сумно світилась ребрами Мочерначчина хата, голосила пусткою над горами, але заливалась весело сопілка, дідова посмішка молодила полонину, а сопілка грала – кому до спочинку, кому до праці, а можливо, комусь і весільної грала...

1964

Побий мене!

Як не багатство, то хоч сморід багацький – гонор був у Штефана. Колись мав і те, і друге. А нині тільки Марійку-приблуду. Але то нічого, що бідну дівку взяв, це в моді, а для гонору в сам раз.

Тож шанував Штефан Марійку, так ревно шанував, що навіть дітей не хотів з нею мати – диви, та й розбухне або тіло втратить після дитини, споганіє, і заздрісні люди радітимуть так самісінько, як тоді, коли дідівської полонини на Затинці позбувся.

А сьогодні по селу пішла чутка, що Штефан побив Марійку.

Чи раділи – не знати, але дивувались. То дув на неї, як на ікону, все допитувався, чи іла; ішов з обходу – ніс їй суниць, малин, годував і лице казав ними мазати, щоб яка морщина не вчепилася вічною павутинкою попід очима; щоранку натщесерце подавав їй козячого молока, а вона не могла того молока до рота піднести, та мусила... Дуже дбав про Марійку Штефан, вночі також рідко займав, щоб синці не лягли під очима, а вона ходила чужою по Штефановій світлиці, спала гостею на чужих подушках, чужою серед молодниць стояла в церкві біля криласа і не раділа чомусь, як шепотіли жінки за її спиною: «Мой, яка красна!», бо і краса та не належала їй – Штефанові.

Штефан днями, а то й ночами на обходах пропадав – лісником робив у лісництві, а робота Марійчиних рук не бралася. Куталася вона в свою самоту, мов ранішні гори в білі опинки, і мовчки дивилася своїми великими, як в олениці, очима на стомленого Штефана, коли він вертався з лісу. Чекала чогось від нього. А він, як завжди, пильно приглядався до Марійки, чи не змарніла вона за день або за ніч.

Сказала якось Штефанові:

– Таке – ніби мене збираєшся продати.

- На люди ходжу з тобою - файною мусиш бути.

- Ото й тільки, що водиш мене між людей, ніби на торговицю.

Насурмонив тоді чоло, з'їжилися вуса, очі важкими каменюками впали на пахуче, неціловане Марійчине обличчя.

- Все маеш у мене, хіба лиш зозулиного молока...

- Маю, Штефане. Аж по саму гульку маю.

- Ой, погнав би я тебе, небого, - заскрипів Іван жовтозуб'ям, - ой, погнав би, щоб попленталась селами, як ото колись!..

Замовкла Марійка, бо страх мала. А більше в неї нічого не було, крім краси і страху перед великим світом, а тим світом проманджала вона від дитинства до дівочтва, від румовища вітцівської хати до Штефанових світлиць, від самої війни донедавна ходила з села в село і все розгубила по дорозі, навіть образ розстріляного мадярами батька. Все розгубила - крім вроди.

Мовчала, бо ж боялася великого світу.

А в селі так: не встиг спіткнутися, скажуть - ногу зламав. Пішла чутка, що Штефан побив Марійку, а він лише замахнувся.

Таки не вдарив...

Коли почало розвиднятися, і над Жонкою закурилися сивими кудлами тумани, прибився Штефан додому - сіно на Затинці пантрував - і зупинився на воротях, по коліна вкопаний у землю. Зі стодоли, по-зłodійськи скрадаючись, вийшов Карпо Гануляк, смикнув через тин і похрускотів лопухами.

А Марійка стояла біля дровітні за стодолю - втікати їй нікуди: тривожне небо впало їй в очі, багрянні щоки вмить окуталися білими опинками, стояла - розчесана Карповими пальцями, націлована за всі роки свого пошанівку, злякана і непорушна.

Штефан кинувся до воріт, немов зірвався з ланцюга, кулак в розгоні розрубав сонячний сніпок, що ткнувся гузирем у Марійчине обличчя, просвистів біля її губ і ув'яв – так добрий фірман спересердя конячину не вдарить.

Марійка чекала побоїв. Тремтіла в страху, але чекала їх – важких, болючих, бо musiли вони тепер впасти на неї, сам Бог так наказав.

Але Штефан не вдарив...

Пожалів... Пожалів?! Чому пожалів?

Промінь добра блиснув з холодних Марійчиних очей, упав на зціплені Штефанові губи.

Він опустил руки – багрець сплив з його обличчя – і сказав по-господарськи спокійно:

– Іди до хати, проспися. Вечером газди в гості прийдуть.

Стрепенулася, мов підрубана осика.

– Штефане...

– Іди до хати.

– Штефане!! Вдар... Чуеш, що кажу: вдар!

Обернувся і – за ворота.

– В обід прийду. На Поляницю мушу...

Побігла за ним слідом. Впала хвіртка, спотикнулася Марійка на дорозі, крикнула:

– Вернися, Штефане!

Оглянувся.

- Чого тобі?

- Побий, Штефанку. Чей і худобину б'ють, хоч на заріз і на продаж тримають...

Пішов не оглядаючись.

А коли зник за вільшиною, прошептала Марійка кволо:

- А щоб тебе бог побив...

На другий день гомоніли жінки над потоком:

- Марійка Штефанова з Гануляком втекла.

- Брехня, Карпо дома. Нині-м виділа.

- То як - сама? Чого?

Ніхто не знав, чого.

Та враз свіжу новину принесли хлопці з вулиці, та таку, що та перша здиміла з переляку від цієї.

- Штефан застрілювався! У своїй хаті, з рушниці...

1964

За простибі

«Най лиш відкурбелить мартова віхола, бо ади знов замело і до автобуса дійти трудно, най тільки обочини заморіжаться, щоб під ногами не чавкала холодна

болотиня, то вже поїду, – думала баба Марія й кутала ноги полою старого кожуха, який давно служить у цій хаті за покривало, го, як давно: ще Анничка товклася на ньому, а після неї тих двоє чужих, що їх виняньчила за простибі. – Най лише потепліє, то вже поїду в місто до Аннички найменшого внука бавити, все-таки своя кров».

Старий кіт сидів у Марііних ногах, підігнувши хвоста, він поблажливо блимав на бабу зеленкуватими очима: смішні думки снує його газдиня, нікуди вона не поїде, про тих своїх рідних онуків торочила й тоді, як Мурчик ще малим кошням дряпався по ліжнику, що он висить на жердці, вічно про них балакала, а чужих колисала. «Завжди кудись ідеш, хату продаєш, мене віддаєш сусідам – лякаєш старого Мурлику, але ти добра, бабо, та й халупу свою тобі буде тяжко покинути», – тужно позирив кіт каправим оком на бабу Марію.

– Атпрусс! – шикнула Марія на кота, але не зігнула його з ніг. – Добра в цій хаті не було ніколи, то й жалкувати нема за чим, а там, у Аннички, – світлиці, електрика й вода на кухні, не треба по неї ходити, як оце в нас, до потоку. А в Аннички маленький Ромчик недавно знайшовся, чей же більше він вартує в мене, ніж ти та оця перекособочена хата під кичерою. Ая...

Кіт від жури зажмурих очі й скрутився клубком біля бабиних ніг. Раптом різко підвів голову: рипнули сінешні двері, потім – хатні, холодна пара клубками вкотилася до кімнати, а в тій парі, немов Саваоф серед хмар, отой, що на закуреному образі над ліжком, явився сусід Гаврило, весь засніжений, білий.

Марія підвелася, звісила з печі жиликуваті натрудоватілі ноги; вона рада, що прийшов Гаврило. Нудьгує він серед зимового безділля, років зо три тому повдовів, залишився з мацьопким Васильком – дав Бог під старість дитину, а маму забрав. Не бідує Гаврило, має хліб і до хліба, бо керманичам на сплавах добре платять, лиш нудиться взимку дома.

– Вам листа приніс, Маріє. Пополудні в село ходив, поштаря здибав, то він просив мене передати.

Марія похапливо злізла з печі – від Аннички лист! Йой падоньку, вже напевно клене стару, що не йде до них.

- Читайте, Гавриле, - квапила і поправляла теплу хустку на молочно-білій голові.
- Читайте, сусідо, я вся аж терпну.

Гаврило вже обігрівся, розстебнув куртку, матове світло із завіяних шибок блідо лягло на дрібно списаний листок, застигли Марііні зволожені очі. Гаврило читав листа від дочки Аннички, яка першою вибавилася в цій хаті.

Слухає баба Марія, а лист довгий-предовгий, то такий лист, що в одному написаному слові - цілих тисячу, за одну хвилину Гаврилового читання пробігають роки. То дуже довгий лист.

«Я одна у вас, мамо, і не знаю...»

Одна, певно, що одна... Я ж не віддавалася після того, як твого тата поліцаї забили за тютюн. За десять стеблин бакуну, що викохав за хатою, бо на монопольний грошей не було (вічно тих грошей нема в хлопа, чого воно так?), за тих десять стебел, Боженьку милий, злупцювали його отут, на подвір'ї, як шкідливого пса, і пішли. А він похирляв з рік, вже й курити не хотів, та й умер. То-м не віддавалася більше, бо ніхто не хапав бідну, та й не дуже показну, а не гуляла зроду, то певно, що мусиш одна в мене бути...

«І не знаю, що вас там у горах тримає...»

Якби то хто знав, дитино, що за сила тримає гуцула в горах? Зійде на доли - хліба там дунаєм і рук до нього завжди треба, а він подивиться, поробить, огузок зерна на плечі та й далі на своє каміння, на кряжі - овець глядіти, ліс рубати, пісню співати і дивитися в небо...

«Ну, колись біда була в людей, то й ви...»

Як у людей, то й у мене, донько. Бо всі під одним небом живемо, то й мусимо ділитися лихом, а чи щастям. Тоді кожен мав свого до нового, а в нас таки легше. Чоловіка мого давно не стало, жаль притупився, а в інших - як свіжа рана: того в Німеччину вивезли, другого тут-таки замордували, той потім на війну пішов, і лише карточку по ньому прислали, а деякі отут такого наробили, що ніхто не знав, куди діватись... Юлина, зведениця, хто б сподівався - схрон у її stodолі знайшли, порожній уже. За то й засудили. А Настуньку я взяла, бо маленька була. Дозволили взяти. Які там у Юлини ще гріхи були - не знаю, але дитина - що

воно винно? А ти вже на той час високі школи закінчила, віддалася, жити ви почали добре – одне лише, що з першою моєю внучкою бідували трішки. Але там у вас і ясла, і садочки, а тут цього не було, пропала б тоді Настунька, то я не могла інакше...

«Потім... ви якісь дивні, мамо. Що вас примусило другу дитину брати – з хати, від батьків?»

Бог відає, Анничко... Є щось таке в серці людини – вік про нього не знаєш, а воно, диви, та й обізветься раптом у грудях і скаже тобі: «Так мушиш зробити». А він, той Пилип, най йому бог гріха не пише, через ту горілку пекло зробив у своїй хаті, Гафію увігнав у сухоти, а вона не признавалася до хвороби, аби в лікарню не забрали, бо дитина з голоду спухне при такому татові. Настуньки в мене вже не було, таки викохала її, доброю у світ пустила, тепер вона в Косові килими робить, та й стара повернулася. Ти другу дівчинку якраз тоді народила, і я вже збиралася йти до тебе, але подумала: у вас там і ясла, і садочки, а в нас цього не було... Пилип замерз п'яний у лісі, Гафії в лікарню треба, мусила взяти її дівчинку до себе...

«Гафія видужала, дитину забрала, а ви... То хату нема на кого лишити, а може, кота шкода... Ромчикові третій місяць, відпустка закінчується, скоро на роботу піду, а Ярослав мій на заводі пропадає, головним інженером призначили недавно, дома він гостем. Знову чужу людину треба кликати до дитини, наче в мене рідної мами нема...»

Марія енергійним змахом зсунула хустку на шию – молочно-біле рідке волосся стягнулося на голові, мов пряжа, і заплелось в худий вергунець вище потилиці, – зволожені очі були рішучі.

– Візьміть, Гавриле, чорнило й ручку он там з вікна, нате папір і пишіть уже: в понеділок най зустрічають. Ниньки четвер, якраз встигну зібратися.

Нявкнув кіт на припічку, скочив на долівку, потерся хребтом до Маріїної ноги, фиркнула ногою.

– Атпрусс!

Блимнув зеленими очима і скорботно опустив вуса. Аж тепер помітила Марія, що кіт уже дуже-дуже старий.

– Мурка забере, Гавриле, до себе. А хату, як хочете, купіть під стайню. Пліт завалите, і – як у себе на подвір'ї.

– Я про це отеперки подумав, Маріє. Завтра сплави почнуться – гроші будуть. Вдосвіта йду на шлюзи.

В суботу Марія була вже зібрана в дорогу. Бесаги з різним шматтям лежали на лавиці, сумувало порожнє ліжко і голіла жердка над піччю, лише на стіні сумував закурений серед хмар Саваоф і кіт куняв на старому кожусі на печі.

Крізь вікно побачила Марія Варвару, що живе над потоком. Вона вела за руку Гаврилового Василька, хлопчина чогось плакав. Вийшла Марія на поріг.

– Ти до мене, Варваро? То ходи, ще посидь, бо завтра мене вже тут не буде.

– До вас, вуйно, до вас... – відповіла Варвара і була чимось стривожена. – Ви нічого не знаєте?

– А що сталося? – стрепенулася Марія.

– Вчора Гаврила деревом придавило на шлюзах.

– Падку! Живий?

– Та живий... Але одну ногу на мак потерло. Вуйно Маріє... Я б сама, але знаєте – в мене шестеро душ у хаті... Най Василько цю ніч перебуде у вас, а я до сільради піду, щоб десь хлопця примістили.

Якусь мить Марія стояла непорушно на порозі, а потім ступила до хлопчини, притулила його голівку до подолка.

– Варваро, – сказала тихо. – Не йдіть до сільради. От... побіжіть на пошту в Ослави. То трохи далеко, але побіжіть. І телеграму моїй Анничці дайте... Візьміть цей конверт, тут е адреса. Скажіть, що не приїду, поки Гаврило не видужає. Най

ще трохи потерплять. У них там і ясла, і садочки, а в нас цього ще нема...

Старий кіт тихо ластився до бабиної ноги, спав Василько на старому кожусі, сиділа Марія на ослоні, спершись на спаковані бесаги, й шепотіла:

– Прости мені, Анничко, що не одна ти в мене. Ой, не одна, не думай так. Між людьми живемо. А нам, як бачиш, таки трохи легше, ніж іншим...

1964

В дорозі

Мчить автобус широким гостинцем. Півсотні життів у автобусі проходять невеликий проміжок свого шляху. Півсотні життів проносяться повз мене, як придорожні тополі. І не побачу я більше ні цих тополь, ні цих людей.

Життя не їздить тією самою дорогою вдруге.

...У кінці автобуса, на задньому сидінні, – там дуже трясє, і голоси людей мнутья на ресорах, мов горстки льону на терлицях, – в кінці автобуса править теревені якийсь жартун. Він без угаву сипле двозначними дотепами, дівчина-смаглявка відвернулася до вікна і, затуливши долонею губи, ледве стримує сміх; розохочені молодиці ласо позирають на парубка і підкидають словечками, а він не минає нікого, щоб не пришити латки, налиті топленим свинцем очі зухвало поблискують – хтозна, може, парубок і напідпитку.

Поруч з ним сидить стара бабуся. З-під хустки вибились сиві віхті волосся, щоки в неї запалі, очі сухі, а на шиї риб'ячими остями випнулися сухожилля.

– Бабуню, бабко, – не минає дотепник і старої, – фест вас теліпає? То чому не сидите дома, а дзвоните костями по дорогах, гей відданиця ложками на Святий вечір?

Пирснула в кулак смаглявка біля вікна, захоплено глянула на парубка, а він лукаво підморгнув їй і знов до бабусі:

- Чи не на торги, бабко?

- Не... не на торги, синку, - прошамкала стара. - До дохтора в Новоселицю зуби вставляти іду.

Сміх.

- А без зубів не доживете? Бабуню, та то ж кошти!

- Не знаю, ади, де кошти, а в Новоселиці дохторка задурно робить. Йо... А на той світ, кажеш? Ого... З Богом набутися ніколи не пізно.

Парубкове обличчя враз спохмурніло, і зовсім несподівано він сказав таке, що молодиці йойкнули, а бабуся перехрестилася.

- То як уже підете до того Бога і здибаетесь з ним на небі, то скажіть йому, що не по-Божому він робить: вас от на світі так довго тримає, а мою Гафійку...

- Свят-свят, - піднесла бабуся три пальці до чола.

- Не хрестіться, рогів не маю... Я в небо каменем не кидав і вікон вашому Богові не бив, то чого він мою Гафійку... Ех, бабко, бабко! Сирітки залишились, як росинки на сонці...

Застигла усмішка на губах смаглявки, здивування і жаль тінню лягли в голубих очах; молодиці, пробачивши жартунові богохульство, повернулись до нього, співчутливо захитали головами.

- ...А я, дивіть, ходжу по світу, як дурний, людей смішу - свій біль гутаю, увечері з хлопчиками у хованки граюся, а вранці обіцяю мамку ім привести.

- Треба, треба, синку. Жіночої руки та й ласки дітям треба... Та не для себе, для дітей шукай, - заговорила бабуся, і мова її була тепла, як рілля після зливи.

– Лиш для дітей, кажете. Нібито я ваш ровесник... Та шукав, шукав уже. Знайшов, навіть полюбилась мені. На обзорини привів. Побачив її менший хлопчик і – «мамо, мамко!» – та й на коліна. Припав до грудей і брудними ніжками по шальовій спідниці. Відсахнулася вона, струтила з колін дитину, стріпала подолок... І ніби й нічого. Гафійка лупцювала хлопців, та ще й як, а вони все одно за нею, як гусята... Заплакав меншенький, а старший його за руку та й – з хати... Так, так, для себе то легко знайти...

– А я що кажу...

Покотились у весельчака сльози, отак самі цюрком покотилися, схлипнули молодиці, а смаглява дівчина біля вікна аж підвелася і не зводить з нього очей.

Автобус зупинився. «Новоселиця!» – гукнув шофер. Заметушилася бабуся.

– Піду і я з вами, бабко, – сказав жартун, соромливо повитиравши очі, і знову безжурна маска лягла на його обличчя. – Проведу до лікаря. Вставите собі зуби, помолодієте. То, може, й вас візьму. Самі кажете – для дітей лиш...

Вийшли обое. Водій завів машину.

– Стійте! – пролунав дівочий голос. – Я ще не зійшла.

...Мчимо дорогами. Проноситься повз нас шматок великого світу. Його ми більше не побачимо, бо життя не їздить тим самим шляхом удруге. І тому ми щасливі, якщо нам вдається зупинитись у нестримному леті часу на одну лише мить і побачити хоч одне обличчя з сотні людей, які проходять мимо силуетами.

1964

Чужий онук

М'яко гупають спасівки в Тодосієвому саду, а у Федевій пасіці рояться бджоли. Тодосій мовчки визбирує червонощокі яблука в кошик, а Федь ходить поміж вуликами й журиться, щоб рій не залетів на сусідову яблуню. Бджолам то що? Вилетить матка з виводком – і пропало. Не то що Тодосій не дозволить рій зібрати – гонор власний не дозволить...

Бо сусіди у сварці.

Про те, що Тодосій з Федором посварились, ніхто не знає і ніхто не повірив би. Їм по сьомій десятці й жили вони в злагоді півстоліття. Донедавна разом ходили в ліс на роботу. Дбайливо рахували свої метрівки й купи хворосту, отримували зароблені гроші й, повертаючись на неділю додому, згадували ті часи, коли добре жилося, а жилося добре тому, що були молоді.

Проте й на старості літ є свої радощі.

У кого є...

Коли в Тодосія почали вже таки добре терпнути руки і сокира все частіше застрягала в смерековому поліні, сказав Тодосій:

– Е, досить... Як навіть вкалічію – внук прогодує.

Здалось тоді Федорові, що цими словами хотів сусід його вколоти. Тоді й він кинув сокиру й відповів:

– І я з голоду не помру. Мені пасіка хліба дасть...

І вперше відчув Федь, як та немічна й безнадійна старість сама відчинила ворота його обійстя й боляче вдарилась у груди, ніби тупа бартка: пасіка в нього була чимала, а дітей не мав ніколи.

Обоє з бабою прожили довгий вік без дитячого гамору і дотепер якось не думали про це. А то, мабуть, через те, що отой онук, яким так змудра похвалився Тодосій і їхнім був. Так, так... Той Василько колись не міг нікому до пуття сказати, кого він більше любить: діда Тодосія, мед чи вуйка Федя.

Отой Василько... В забрудненій сорочці, підперезаній вишиваною крайкою, тихенько переступав перелаз і зачаровано дивився, як мудрий пасічник у кропив'яному мішку з решетом замість дна пораяється біля бджіл... А вуйко Федір димив квачем і розмовляв з бджолами, мов з розумними істотами.

І любив Василько вуйка Федора більше від меду, може, більше навіть від...

Та коли підріс, став якимось чужатися і меду не хотів брати, а тоді Федева старість, яку він так уперто відганяв від себе, обзивалася з кропиви з-за тину: «А свого не маеш, ага... А свого не маеш...»

Так, е в старості радощі: у кого внуки, у кого пасіка.

Стиснулося тепер Федорове серце, ніби та вощина в кулаці, і кров потекла з нього, як мед крізь пальці.

– А коли Василь приїде? – спитав перегодом.

– Та він не скоро... Минулої неділі до доньки в місто їздив: проводи справляли. В офіцерську школу пішов Василько.

Смикнув головою Федір, і щетинясті вуса з'їжилися від несподіванки.

– А то як це так... І ти мені не сказав? Та я... ніби також годен був поїхати з тобою... або хоч...

– Я, казати, й забув, – знизав плечем Тодосій.

Забув... Бовтнулась неприязнь у серці Федора. Стиснув топориче, аж жили на руках понадувалися. Забув... А чи не жаль тобі, Тодосійку, трішки втіхи для мене?

Гули бджоли навесні, сидів Федьо у пасіці й думав щодня, щогодини про того внука, підперезаного вишиваною крайкою, заїдженого черешнями, про того Василька, якого Бог йому не дав.

Тодосій виглянув з-за плоту.

- Вийшов би ти, Федоре, кудись хоч за ворота та на світ подивився.

- А... все одно, всього не побачиш, всього не полюбиш. А бджола, як та крапля роси, що в ній сонце видно, або як дитина, в якій і світ твій, і любов...

- Йо... Це правда.

- А де ти був, Тодосію? Кілька днів тебе не бачив.

- Та я до внука їздив. Недалеко він.

Скочив Федір з пенька і затрухлявив до перелазу.

- Що ж це ти, сусідо, ніби на збитки?... Та чи ж не міг би я йому хоч меду пляшку? То як уже так не хочеш чужого, міг сказати, що твій. З твоєї акації бджоли таки з літру наносили...

- Та я забув, Федоре, - знову низав плечима Тодосій. - Приїде на друге літо, то й набалакаєшся з ним.

Образа обкрутила Федора, мов вужівка, і він мало не закричав: «Таж Василь і мій також! Чого його у мене так уперто відбираєш?»

І тут він відчув, як не злюбив у цю мить сусіда, і пасіку свою, і бабу, що грілася на порозі до сонця, старість свою зненавидів, боже... навіть Василька!

Підступив ближче і крізь зуби прошипів:

- То ще довго твому Василеві рекрутувати?

- Ти що, з бика впав? - витріщився Тодосій. - Яке - рекрутувати? На офіцера вчиться Василько!

- На офіцера? Не смішив би ти, чоловіче, людей. Гадаєш, отак айн-цвай - і офіцер?

– А ти як думав? За рік з двома зірками приїде.

– Хе, дві зірки. За Австрії дві зірки капрал носив. Най твій Василь ще трохи бульби почистить!

Не сподівався Тодосій чути від Федора такої мови. Скипів, і почалася тут чисто бабська сварка, за яку і донині соромно, але стриматися ні один уже не зміг. Як ота каламуть навесні через греблю...

– Сам ти капрал, старий дурню! Офіцером буде мій Василь, так! І до хрину йому твого меду. Носиться з ним, як баба з поросям...

– Перед кожним Різдом і ти носив – від мене!

– Свій брав! Зі своїх яблунь і акацій.

– То зрубай їх, коли шкода!

– І зрубую!

Того ж таки дня спияв Тодосій розкішну акацію на межі. Гепнулася вона на Федорів город, і рій бджіл знявся над пахучою кроною. – Най тепер жеруть!

– А щоб ти лежав разом з нею нинішньої днини! – товкла баба кулаком до кулака.

Цього ж вечора оскаженілий від злості Федір притяг з лісу ялинки і посадив їх навпроти трьох Тодосієвих яблунь. Аби всохли.

А на другий день стало соромно обом. Каявся Тодосій, і Федеві було гидко на серці.

Але сварка є сваркою. Хто перший піде на перепросини?

...Падають червонощокі спасівки на Федорів город і пропадають у росі. Їх не збирає ніхто.

А ось вилетить рій і також може пропасти...

І врешті він вихопився з крайнього вулика. Ну? Ну! А най тебе грім спалить!
Закрутився в небо і легко, наче клубок диму, опустився на Тодосієву яблуню.

- А пропади все пропадом, - заляв Федір. - Не треба мені й цих, що є. Для кого?

І відтепер йому нічого не хотілося - ні бджіл, ні жити...

А надвечір сільський поштар, який нічогісінько не знав про сварку сусідів, гукнув через тин на два обійстя:

- Тодосію! Федоре! Могорич ставте, ваш Василь завтра приїжджає. Натє телеграму.

Зиркнув Тодосій на Федора: «що буде?», а у Федора сльоза - кап-кап - і побігла з одного ока, звиваючись борозною. Затулив лице долонею.

- Стара, - сказав тихенько до баби, щоб не чув сусід, - помий діжку, мед крутити буду.

Але Тодосій бачив і чув.

Вночі він вийшов у сад. Хоч і не вмів заходитись коло бджіл, якимось зібрав сонний рій у скриньку й відніс у Федорову пасіку.

Федеві також не спалося. Перед досвітком зцюкав ялинки й відтягнув їх у яр.

А на другий день, ніяково потупцювавшись біля хат, врешті обидва вийшли разом за ворота й мовчки пішли до автобуса.

- То кажеш, дві зірочки у нашого Василька? - вимовив урешті Федір.

- А дві, дві, - гордо відповів Тодосій.

Дім на горі

Мабуть, сюди, на гору, що лисо випнулася обіч села, не долинав одвічний шум зеленого бору, змішаний з невгомним плюскотом річки, – було завжди тут тихо, як у замкненій церкві; мабуть, розлогі крони яблунь, що обступили Пантелове обійстя, накриваючи гіллям і дахи будівель, не проколював ніколи сонячний промінь – завжди тут було сутіношно. Стояв двір Пантели чужаком осторонь, обкутаний з усіх боків моторошно густим садом, – не то гордовитий, це то потаємний, ніби для відьомських шабашів призначений, лиш крізь листя пробивалася до неба гостра шпича колодязного журавля і маячила на видноколі, мов шибениця.

За садом покоїлася мертва оселя Пантелових предків, бо ніхто з них не вмиротворювався поруч з людьми на цвинтарі біля гонтової церковці – інший то був рід, іншого коліна.

– А тебе я, Насте, не тримаю, світ широкий, – водно говорив дочці Пантела, та це так, аби говорити, знав бо: Настя чи не дужче від нього коренем у цей горб вросла. Як уже від Юрка відреклася...

Село бігло вздовж річки аж до скелі, під якою звили собі гніздо колишні шатрові цигани, а звідти текла вже самотньо і була ніжнішою, а її берегом аж до потіччя щодня вранці квапилася до лісничівської контори Пантелова Настя, чужою минала чуже їй село, чужою верталася на свою вповиту мовчазністю гору, на яку не ходили люди.

Так якось уже повелося в Пантели, що ніхто в селі не був йому потрібний. Предкам – так, а йому – ні. Його предкам корилися люди, Пантелі вже не хотіли, а рівним бути – по роду не штимувало. Прадід опришкував, на людей з гір дивився; дід – той уже з пушкарями на опришків полював – теж з висоти жандармського постерунку гордо позирав; тато ватагував на полонині; Пантела простим мусить бути, але ж гонор залишився предковичним.

Та й навіщо йому ті люди? В колгоспи зібралися, паї ділять, а він усе має своє. Правда, інколи облюбовував якусь річ у односельців, але хіба то мусиш таки вже мати, щоб просити чи торгуватися? Можна й дочекатись – терпеливо, статечно – і диви, само в руки прийде. Тож такої черешні, як у вчителя, що на пенсії, ніхто не мав і навіть не бачив: ягоди брунатно-білі і великі, небезмай, як волоський горіх. Який би то, людоньки, вони попит мали по п'ятницях на базарі, а в учителя дарма марнуються, горобці від них жиріють. Пробирався якимось Пантела ранньою весною до тієї черешні за гілочкою, щоб нащепити на своїй, та не прийнявся зраз. А ось помер старий учитель, вдова до міста перебралася – не забере ж черешеньки з собою, то й перекочувала вона разом з кубометром прілої землі на гору до Пантели... Було ще й таке колись: людей виселювали. Дехто з сільських поводився тоді ніби на ліцитації: брав, бо то куркульське, ніс до себе, бо то багацьке, а потім мусив віддавати. А Пантела не гнався за людським добром. Він хіба тільки йшов за якоюсь дрібницею, яку колись випадково запримітив, а тепер вона без діла валялася: чи то колодочка на скобі, нашійник собачий або ж колун, забитий намертво у дровітню... А як восени падали яблука і деякі котилися згори пологим схилом, то Пантела дріботів за кожним зокрема, нехай аж донизу, і скидав їх у бесажину – отоді люди й бачили його, та навіть плечима не знизували, бо звикли. І ще зустрічали старого щоп'ятниці в містечку на ринку за різним газдівським крамом: від меду в дерев'яних бочівочках до виправлених на кувадлі зношених кінських ухналів.

А як же інакше, коли без людей мусить жити? Прадід брав у багачів, як своє, дід у бідноти брав за кару, татові пай давали, Пантела ж сам мусить собі гріш добувати – від власних яблунь до знайденої скоби...

А роки біжать, мов борзі коні, біжить вниз річка через потіччя, збігає молодість у Насті, та не йдуть на гору старости, бо так уже повелося в Пантели, що до нього люди не йдуть.

Але ні, один таки ходив – Юрко. І любилися як з Настею! Та поставив він на своєму: не піде до мерців жити, а Настя теж уперлася: «Ніхто з нашого роду нікуди звідси не йшов». – «Так ти піди, ти ж молода, а він най гібіє собі на горі». – «Не піду...»

– Ти собі як хочеш, Насте, а я тебе тут не тримаю, – водно нагадував старий.

Що ж воно тримає? Стугонять лише вітри на горі зимою, замітають сад і будівлі; влітку світло у вікна не проб'ється крізь гущавину зеленого схрону; в стайні рік

від року однаковісінько жує жвачку коровина і шемрають у хліві ягниці, попід вікнами кучерявиться городова м'ята, що розтирається під ногами й обприскує каміння призьби зеленою блювотиною...

Це тримає? Чи, може, держить страх жити з сусідами пліт до плоту? У них усе спільне – і поле, і розмова, а вона не навчилася так. Бог знає, а ніхто звідси нікуди не пішов – ні живий, ні мертвий.

– Ти йди, Насте, віддавайся на сторону, час тепер такий, що діти летять у світ, як ялинове насіння. Аби-сь на мене не банувала...

– А чому сюди ніхто не йде, тату?

Дивився Пантела на дочку – гарна була, але ж відцвітає, і Юрко, що вже й спав з нею в stodолі на горищі, живе з іншою в долині, бо на гору йти не захотів... Ти збіжи, збіжи вниз, небого, аби в дівках не посивіла, бо хіба я винен, що відвіку ми тут і відвіку наш рід відлюдний...

Не могла йти Настя з дідівської гори у чужий світ, якого не знала. Переймали колись парубки і тут, і на потіччі, а тепер уже й перестали.

– Не піду я звідси, тату.

– Сама дивися.

Та якось, ідучи вверх понад рікою з потіччя, Настя вдивилася на свою гору, і шпигонуло її в саме серце вістря чорного шпиля колодязного журавля, що випнувся з темної шапки дерев... І бризнула думка: вирубати все під корінь, нову хату в два поверхи поставити, голубими великими вікнами заманити, цинковими дахами блиснути над світом. І тоді прийдуть, прийдуть...

Пантела не перечив. Грошей настав, бо з яблуками щовесни аж у Котлас іздив, та й тутешній базар давав якийсь прибуток – віддав усі. А чи тільки не перечив? Він не раз марив, щоб і собі якось звестися над людьми – сама відлюдність не вдовольняла прадідівський гонор. Але як? У ватаги не брали – лихої слави батько нажив, багатство не в моді, та й нема куди – полонину тепер не купиш. Тож хвала Богу – донька додумалася. Аякже! Двоповерховий, а покоїв стільки, що на

кожного по одному. На кого – на кожного? Ге, тоді вже буде на кого: на зятя, на внуків і правнуків – і всі тут, всі тут! Від діда-прадіда до останнього бездіття!

Гинули старезні яблуні, розтопталася зеленосока м'ята, потіснилися вівці і коровина – Пантела з Настею перейшли жити в стайню, а старосвітська хата вибухла в небо стовпом порохні і разом зі шпичею журавля лягла обіч у складометри непотребу.

Зорило село, тепер здивоване: навіщо це Пантелі здалося? Навіщо здалося – приплісніла Настя жениха ловить, клітку для нього зводить! А майстри цюкали, а пили свистіли в тілах добротних смерек, а фундамент клався цементний, підвалини лягали дубові, Настя покинула роботу в лісництві – возила матеріал, працювала, як віл, аж змарніла, зістаріла і зсохла від клопотів, як зав'яла осика.

Біжать роки, мов борзі коні, біжить вниз річка через потіччя, збігла молодість у Насті, звелися на горі хороми, і на безпазушну вже дочку дивиться старий Пантела: запалися груди, ноги обсотало вузляччя жиляків, зморшки спавутинили лице. Гей, людоньки, а чи то вона ще зможе дитину народити, якби навіть хтось її захотів узяти заміж?

Звівся один поверх, і другий, ще й піддашшя з візерунковим балконом, блимнули великі вікна на сільські обійстя – ну, ідіть, старости, кваптеся, женихи лакомі!

То як – і тепер не йдуть?

Та вже якось так повелося в Пантеловому роді, що на гору люди не йшли...

Підстаркуватий пічник, спроваджений аж з Косова, ставить кахляні печі в Настиних покоях. І хоч удівець, а ще веселий – кладе печі з примовками і співом, подає йому Настя кахлі й могоричу не шкодує, щоправда, квапить на нього, та не так, як бувало на інших майстрів, – ласкою підганяє, а він якось дивно поглядає на Настю, коли вона подається до нього з кахлею в руках.

– Куди так поспішаєш, молодице, чи то... прости Господи... – сказав та й затнувся, а Настя, диви, й не загнувалася: розпашіла, рум'янці зморшки розгладили, примервіла молодість блудила в зіницях синюватими відблисками.

А коли все було зроблено до нитки, пічник помив руки, зазирнув у Настині очі – Господи, скільки тією міццю, що зводила оці хороби, могла б вона літ прожити, ночей з чоловіком переспати, дітей народити! – і відсунув на край столу пачку грошей, що йому подала Настя.

– То вже будуть наші набутки, газдине. Оженюся я з тобою.

Спаленіла, стрепенулася, бухнула кров до лица, захвилювалися під забрудненою сорочкою рештки дівочих грудей, зойкнула і силу втратила від несподіваного щастя – опустилася на лавицю.

– Ви... ви правду кажете, Петре?

– А чо' би я мав брехати? Збирай хоч і нині своє добро, роздякуйся з татом і – вйо...

– Куди?! – скрикнула Настя, і мертвотна блідість заповзла від шиї на лице – аж під очі, до чола.

– Як-то – куди? До мене. Син уже дорослий, геть від хати подався, домівку маю теплу, то й маленьке собі разом тихо заколишемо.

– А це? Це для кого я...

– Га... Най собі старий розкошує, ми в гості деколи до нього прийдемо. Тож забагато для нас тих кімнат та коридорів, що нам – псів ганяти порожніми покоями! Це все лише аби хотів щодня обійти, то здуріти можна. А робити коли? В мене тепліше, Насте. Там серед людей будемо...

Кінець ознакомительного фрагмента.

Купити: https://tn.knigapoisk.com/vanichuk_roman/os-nn-uzori

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)